

Ingrid Johanne Berger

Offer og individ

En undersøkelse av offerrollens nyanser innenfor en fangeleirs ulike aktør-nettverk. Case study: SS-Strafgefengenenlager Falstad.

Masteroppgave i arkeologi

Veileder: Marek E. Jasinski

Medveileder: Terje Brattli

Mai 2023

«På sellegangen, 8/5 - 10/8 - 1944». Tegning av Oddvar Strand. Foto: Falstadsenteret (<http://falstadarkivet.blogspot.com/2010/04/>)

Ingrid Johanne Berger

Offer og individ

En undersøkelse av offerrollens nyanser innenfor en fangeleirs ulike aktør-nettverk. Case study: SS-Strafgefengenenlager Falstad.

Masteroppgave i arkeologi
Veileder: Marek E. Jasinski
Medveileder: Terje Brattli
Mai 2023

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Abstract

During the Second World War, around 500 prison camps were established on Norwegian soil. Among these was SS-Strafgefängenenlager Falstad at Ekne in Levanger, which from 1941 to 1945 housed around 5.000 prisoners of at least 16 different nationalities. SS-Strafgefängenenlager Falstad was an unjust space characterized by terror and violence, and strongly limited room for action. Parts of the material culture from this prison camp is today managed by the Falstad Centre. As first-hand witnesses gradually die out, these material traces remain as important sources for war history knowledge. Among these are items produced by the prisoners themselves, either in accordance with or in spite of the camp's regulations. The material traces are small fragments of the greater story of Nazism, genocide and the resistance that took place during the Second World War.

After the war, a patriotic "ground story" was established, one where the Norwegian population was in consensus that the most important facet of the war was that of resistance and heroic acts. This "ground story" was characterized by opposites: right and wrong, hero and villain, victim and assailant. During the 1970s and 80s, this narrative was changed to emphasize suffering and the victims of the war. Since then, the prisoners of the Nazi camps have largely had *victim status*. The term "victim", however, has negative connotations. Victims have been regarded as helpless and passive, and the term itself suggests a denial of human agency. By looking at how the prisoner-produced items have been made through interaction between human and non-human actors in the *conceived* and *lived space* of SS-Strafgefängenenlager Falstad, this victim role can be nuanced. The items have taken shape in different contexts (different *actor-networks*) where *translations* and *inscriptions* have made the guidelines for action – in other words, established, restricted and defined different networks the prisoners have existed and acted within. By identifying these networks and looking at the interplay between the prisoners and the material culture as actors, the nuances in the prisoners' status as victims can be made clearer.

Sammendrag

I løpet av andre verdenskrig ble det etablert om lag 500 fangeleirer på norsk jord. Blant disse var SS-Strafgefengenenlager Falstad på Ekne i Levanger, som fra 1941 til 1945 huset om lag 5.000 fanger av minst 16 ulike nasjonaliteter. SS-Strafgefengenenlager Falstad var et rettsløst rom preget av terror og vold, og sterke begrensninger på handlingsrom. Deler av denne fangeleirens materielle kultur forvaltes i dag av Falstadsenteret. Etter hvert som tidsvitner faller fra, er nettopp disse materielle sporene viktige kilder til kunnskap om krigshistorien. Blant disse finnes gjenstander som fangene selv produserte, enten i tråd med eller til tross for leirens reglement. De materielle sporene er små fragmenter av den store historien om nazismen, menneskeutryddelsen og motstanden som fant sted under andre verdenskrig.

Etter krigen ble det etablert en patriotisk grunnfortelling, altså en konsensus blant den norske befolkningen om at motstandskamp og heltmodige handlinger var det som var viktigst å formidle fra krigen. Grunnfortellingen var preget av motsetninger: rett og galt, helt og skurk, offer og overgriper. I løpet av 1970- og 1980-tallet ble imidlertid dette narrative endret, og krigens ofre og lidelser ble trukket frem i lyset. Siden da har fangene fra nazistenes fangeleirer i stor grad hatt en *offerstatus*. Offerbegrepet har imidlertid negative assosiasjoner knyttet til seg. Ofre har blitt ansett som hjelpeløse og passive, og i selve begrepet ligger det en fornektning av menneskers evne til å handle. Gjennom å se på hvordan de fangeproduserte gjenstandene har blitt til gjennom samhandling mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører i SS-Strafgefengenenlager Falstads *forestilte* og *levde rom*, kan denne offerrollen nyanseres. Gjenstandene har blitt til i ulike kontekster (ulike *aktør-nettverk*) der *oversettelser* og *inskripsjoner* har forhandlet aktørers rolle og lagt føringer for handling – med andre ord, etablert, avgrenset og definert ulike nettverk som fangene har befunnet seg i og handlet innenfor. Ved å identifisere disse nettverkene og å se på samspillet mellom fangene og den materielle kulturen som aktører, kan nyansene i fangenes status som offer komme tydeligere frem.

Forord

Etter nesten seks år med arkeologistudier – tre år bachelor og tre år master – går det nå mot slutten. Det er litt vemodig å tenke på at studietiden er over, men jeg er først og fremst veldig klar for å avslutte dette kapittelet og starte et nytt. Jeg har imidlertid ikke kommet meg gjennom disse årene alene, og har mange jeg kan takke for at jeg til slutt har kommet meg i mål. Først og fremst vil jeg takke mine veiledere: min hovedveileder Marek Jasinski og min med-veileder Terje Brattli. Marek har spilt en stor rolle i å så frøene for min interesse for samtidsarkeologi og arkeologien som omhandler vår histories vanskeligere temaer. Med hans kunnskap og engasjement har han vært en viktig inspirasjon i å opprettholde og videreføre min interesse for fagfeltet. Terje har inspirert og utfordret meg til å tenke på nye måter og til å få en dypere forståelse av en veldig spennende (og ikke minst vanskelig) vitenskapsteori. Takk til dere begge for innspill og veiledning som har hjulpet meg å få denne oppgaven inn på rett spor. Videre vil jeg takke min mor, Sylvi, som har brukt utallige timer på å hjelpe til med både strukturering, drøftinger og diskusjoner. Min lillesøster, Sunniva, fortjener en takk for å være en mester i å formulere seg. Også min far, Stian, må takkes for å ha et godt øye for oppgavens estetiske utforming.

Jeg vil takke Kristoffer Grini som har bidratt med hjelpsomme og konstruktive kommentarer på både innhold, språk og struktur.

Takk til Ingeborg Hjorth og Arne Langås som har veiledet meg underveis i min praksis på Falstadsenteret.

Takk til min sjef David Lian som motvillig har hørt på meg snakke om ting som ikke interesserer han det minste.

Sist, men ikke minst, vil jeg takke Esben Gudbrandsen som stilte opp med både arbeidsplass på sitt eget kontor og mange motiverende ord.

Trondheim 12.05.2023

Ingrid Johanne Berger

Innhold

Abstract	i
Sammendrag	ii
Forord	iii
Figurliste	vi
1 Emne, problemstilling og struktur	1
1.1 Emne	1
1.2 Problemstilling.....	2
1.3 Oppgavens avgrensning.....	3
1.4 Oppgavens oppbygning.....	3
2 Bakgrunn	5
2.1 Falstads institusjonshistorie.....	5
2.2 SS-Strafgefengenenlager Falstad	7
2.2.1 Falstadskogen.....	9
2.3 Falstad som minnested og museum.....	9
2.4 Forskningshistorie	11
2.4.1 Masteroppgaver og doktorgrader.....	11
2.4.2 Smertefull kulturarv – Painful Heritage-prosjektet	11
2.4.3 Arkeologiske undersøkelser på Falstad	13
3 Teoretisk rammeverk	15
3.1 Samtidsarkeologi	15
3.1.1 Konfliktarkeologi	16
3.2 Aktør nettverksteori og symmetrisk arkeologi.....	18
3.2.1 Aktør-nettverksteori	18
3.2.2 Symmetrisk arkeologi	20
3.3 Kildemateriale	21
3.3.1 Artefakter/gjenstander	21
3.3.2 Muntlige og skriftlige kilder	21
4 Minner	22
4.1 Kollektivt minne i norsk etterkrigstid	22
4.2 Fangenes plass i grunnfortellingen	23
4.3 En reformert grunnfortelling	24
4.4 Kulturell erindring og minneknagger	25
5 Offerrollen	27
5.1 Hva innebærer det å være offer?	27
5.2 Falstadsfangene som ofre.....	28
6 Fangeleirens materielle kultur	30

6.1 Det forestilte rom.....	32
6.2 Det levde rom	34
7 Gjenstander	35
7.1 Falstadsenterets samlinger	36
7.2 Gjenstander forbundet med konflikt	36
7.3 Fangearbeider fra Falstad	38
7.3.1 Keramikkverkstedet som kontekst.....	40
7.3.2 Treskjærer- og snekkerverkstedet som kontekst	42
7.3.3 Gjenstander produsert utenfor verkstedene	43
7.4 Drøfting: hva forteller nettverkene?.....	45
8 Avsluttende tanker	50
9 Kilder	51
Fotokilder	55
Appendiks.....	56

Figurliste

Figur 1. Falstadsenterets ulike faser. Hentet fra Jasinski et. al., 2014, s. 3.	6
Figur 2. Murbygget på Falstad skolehjem en gang på 1930-tallet. Foto: Falstadsenteret (Flickr)	6
Figur 3. Falstad sett fra Middagsåsen i 1945. Foto: Falstadsenteret (Flickr).	7
Figur 4. Fra avdukingen av monumentet i Falstadskogen, 12. oktober 1947. Foto: Falstadsenteret (Flickr).....	9
Figur 5. Falstadsenteret 12. august 2012. Foto: Falstadsenteret (Flickr)	10
Figur 6. Kommandantboligen, august 2022. Foto: Sylvi Berger.....	13
Figur 7. Område for arkeologisk utgravning 2014 (egen markering). Foto: norgeskart.no	14
Figur 8. Ett av vakttårnene rundt leirområdet på Falstad. Bildet er trolig tatt i 1945, kanskje kort tid etter frigjøringen. Foto: Falstadsenteret (Flickr).....	31
Figur 9. Sovjetiske fanger bak piggråden på Falstad ca. 8. mai 1945. Foto: Falstadsenteret (Flickr).....	32
Figur 10. Tegning fra Falstad fangeleir, "Steinbruddet". Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)	33
Figur 11. "Arbeitslager Falstad". Tegning av Hans Grinde. Foto: Falstadsenteret, F-00120-001-001	38
Figur 12. Illustrasjon av hvordan gjenstander blir til gjennom nettverk. Av Sylvi Berger.	39
Figur 13. Nils Andreas Sørensen (høyre) og Hans Grinde (venstre). Foto: Strinda historielag og fanger.no	40
Figur 14. Mange av keramikk-gjenstandene som er i Falstadsenterets eie i dag, er gravert med et monogram bestående av en speilvendt F og en P. Monogrammet er en forkortelse for Falstad Pottery. Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)	41
Figur 15. Georg Bauer. Foto: Falstadsenteret (Flickr).....	42
Figur 16. Trefugl, rødmalt. Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)	42
Figur 17. Tegning fra Falstadm "Treskjæring, høsten 1943". Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)	43
Figur 18. "På sellegangen, 8/5-10/8 - 1944". Tegning av Oddvar Strand. Foto: Falstadsenteret (falstadarkivet.blogspot.com/2010/04/)	44
Figur 19. Lite messingskrin med gravering "fra Misja, Ivar Augdahl". Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)	45

1 Emne, problemstilling og struktur

1.1 Emne

I september 1939 invaderte Nazi-Tyskland Polen, og satte dermed i gang en av de mest dødelige og ødeleggende krigen i moderne tid. I dag, over 80 år etter andre verdenskrigs utbrudd, preger dens hendelser fortsatt Europa både gjennom dens fysiske etterlevninger og gjennom fortellingene og erindringene til de som opplevde krigen. Blant de viktigste materielle levningene er sporene etter nettverket av nazistenes konsentrasjons-, fange- og utrydningsleirer som før og under krigsårene ble anlagt over store deler av det europeiske kontinentet, og som muliggjorde nazistenes drap på millioner av mennesker. Mange av leirene ble jevnet med jorda etter krigen, men de sporene som har blitt bevart og den kollektive erindringen opprettholder minnene om dem.

Også i Norge ble det etablert leirer i løpet av krigsårene. Den tyske okkupasjonsmakten anla om lag 500 større og mindre fangeleirer for politiske motstandere, krigsfanger og tvangsarbeidere på norsk jord. Majoriteten av leirene var arbeidsleirer som huset fange- og tvangsarbeidere fra ulike land, mens andre var mer fengselslignende straffeleirer. Til sammen huset fangeleirene over 140.000 utenlandske arbeidere og krigsfanger (Jasinski, Soleim & Sem, 2012, s. 263). Av disse var det om lag 100.000 sovjetere og over 4000 jugoslaver (K. Grini, personlig kommunikasjon, 17. oktober 2022). De fleste jugoslaviske fangene og minst 13 000 sovjetiske fanger mistet livet (Maerz, 2010, s. 39). I Trøndelag, en time nord for Trondheim, befant Norges andre største fangeleir seg: SS-Strafgefengenenlager Falstad. I løpet av årene 1941-1945 oppholdt det seg rundt 5.000 fanger av minst 16 ulike nasjonaliteter i leiren (Carr & Jasinski, 2014, s. 48). I en europeisk sammenheng regnes SS-Strafgefengenenlager Falstad som en mindre fangeleir. Likevel spilte leiren en viktig rolle i Norge, som på tidspunktet for okkupering hadde en befolkning på omkring tre millioner, og spiller fortsatt en viktig rolle i dag gjennom den nasjonale minnepolitikken (Jasinski, 2017, s. 649). På Falstad var majoriteten av fangene nordmenn, både politiske fanger og norske jøder. Av de utenlandske fangene utgjorde sovjetiske, polske og jugoslaviske fanger den høyeste andelen. Fangene var altså ikke en ensartet gruppe. Ikke bare hadde de ulik bakgrunn og ulik nasjonalitet, de ble også ulikt «rangert» og behandlet av okkupantene. Det de hadde til felles var at de var fanger – og i denne situasjonen også *ofre*. Emnet for denne oppgaven er nettopp å tematisere *offerrollen*, og å vise på hvilken måte arkeologi som fagfelt kan nyansere bildet av fanger som ofre. Tematikken vil belyses gjennom den materielle kulturen som befant seg i fangeleirens ulike kontekster, sett gjennom aktør-nettverksteori og Henri Lefebvres begreper *det forestilte* og *det levde rom*.

Begrepet *materiell kultur* brukes om fysiske spor og gjenstander skapt gjennom menneskelig atferd og aktivitet (Olsen, 1997, s. 172, referert i Grini, 2022, s. 14). Den materielle kulturen omfatter dermed både små og store gjenstander, bygninger og andre konstruksjoner i leirområdet på Falstad. Gjenstander er materielle spor som har den egenskapen at de kan sette i gang både erindringsprosesser, fantasi og refleksjoner. De har en egen evne til å tiltrekke seg oppmerksomhet og vekke interesse (Burström, 2007, s. 9), og kan på den måten stadig aktualisere fortiden, og bidra til å fortelle nye fortellinger. I dag er de fleste tidsvitnene etter andre verdenskrig borte, og har etterlatt seg et tomrom av kunnskap som ikke lenger er tilgjengelig. I tillegg til at det i dette tomrommet kan oppstå et behov for å holde fast på minner – noe som kan bidra til at krigens materielle kultur får større betydning – åpner «rommet» også for nye tolknings- og refleksjonsmuligheter. Arkeologien kan bidra på begge disse områdene. Samtidsarkeologien kan koble «den lille og den store historien» gjennom å undersøke hvordan

hendelser har påvirket enkeltmennesker. Den enkelte fanges liv og hverdag tilhører den lille historien, og gjenstander som fangene har laget kan dermed sies å representere fragmenter av den lille historien. Å sette søkelys på disse gjenstandene handler om å la samtidsarkeologien «med sitt jordnære perspektiv på det nära förflutna» (Burström 2007, s.84) sørge for at den lille historien kommer ut av skyggen av den store.

1.2 Problemstilling

Etter hvert som krigen kommer på avstand er det naturlig og nødvendig å se på, tolke og analysere både erindringer og artefakter på nytt. Oppgaven ønsker å belyse hvordan en samtidsarkeologisk tilnærming og bruk av aktør-nettverksteori og begrepene *det forestilte* og *det levde rom* kan være redskaper for å nyansere bildet av krigens ofre. Gjenstandene det er tatt utgangspunkt i for denne oppgaven er laget av Falstad-fanger, og har blitt tatt vare på av familie eller privatpersoner etter krigen fram til de ble donert til eller dokumentert av Falstadsenteret.

Oppgaven tar utgangspunkt i et tema som allerede har vært gjenstand for en del forskning som faller innenfor *painful heritage* eller *smertefull kulturarv*. Det har vært forsket på landskap knyttet til konsentrasjons- og fangeleirer (*terrorscapes* eller *terrorlandskap*) og den materielle kulturen i fangeleirer. Det er også forsket på hvordan produksjon av gjenstander har vært viktig for mennesker i fangenskap. Fangeproduserte gjenstander har blitt tolket som uttrykk for motstand og som vitner om terror og undertrykkelse. Forskning har tematisert hvordan det å bruke hendene og forme gjenstander kan ha vært viktig for mennesker i fangenskap, for eksempel som aktivitet for å få tankene over på noe annet i en usikker og angstfremkallende tilværelse – eller for å bøte på en ensformig tilværelse. Det er også forsket på hvordan materiell kultur i fangeleirer kan være uttrykk for motstand og kan belyse ulike forhold innad i fangeleiren (Carr, 2018; Theune, 2018; Bernbeck & Pollock, 2018). Her stopper imidlertid forskningen i stor grad. Denne oppgavens formål er å ta ett skritt videre, og å se på hvordan gjenstandene har blitt til gjennom samhandling innenfor nettverk mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører – og hvordan dette igjen har påvirkning på den enkelte fanges «offerrolle». Med utgangspunkt i et utvalg av fangeleirens materielle kultur vil oppgaven forsøke å identifisere ulike nettverk – og aktørene innenfor disse nettverkene – i SS-Strafgefengenslager Falstad. Med andre ord skal vi se på fangene og deres omgivelser og samhandlingen mellom dem, og gjennom dette forsøke å nyansere bildet av fangene som ofre. Med bakgrunn i dette er følgende problemstilling formulert:

Hvordan kan offerrollen nyanseres ved å se på gjenstander laget i fangenskap i lys av aktør-nettverksteori samt Lefebvres begreper det forestilte og det levde rom?

Når aktør-nettverksteori skal benyttes for å se på samhandlingen mellom mennesker og objekter, må man se på hvilke kontekster de befinner seg i. I SS-Strafgefengenslager Falstad ble fangearbeider produsert i ulike kontekster innenfor de samme gjerdene. Denne oppgaven vil anse de ulike kontekstene som nettverk som mennesker og materiell kultur virker innenfor. Oppgaven skal

- identifisere ulike nettverk og aktørene innenfor de enkelte nettverkene
- undersøke hvordan offerrollen kan ha sammenheng med, og oppstå og endre seg i samspillet mellom aktørene i nettverkene

Helt konkret vil oppgaven se på hvordan fangenes offerrolle kan nyanseres gjennom å utforske ulike mekanismer som finner sted i mindre nettverk innenfor fangeleirens grenser. Det må understrekes at aktør-nettverksteori er en komplisert og kompleks teori og at oppgaven gjør et forsøk på å bruke det som utgangspunkt til sitt formål. Oppgaven går altså delvis ut på å utforske om noen av begrepene i aktør-nettverksteori – nærmere bestemt *inskripsjon* og *oversettelse* – kan være en ressurs i sammenheng med å studere andre verdenskrigs fangehistorie. Hva som ligger i disse begrepene, kommer oppgaven tilbake til i kapittel 3.

Teoretisk og metodisk er oppgaven forankret i samtidsarkeologi og konfliktarkeologi, aktør-nettverksteori (forkortet ANT) og symmetrisk arkeologi, samt Lefebvres begreper *det forestilte* og *det levde rom*. Å benytte samtidsarkeologi som rammeverk for oppgaven faller naturlig fordi krigshistorie, og da spesielt andre verdenskrig, har stått sentralt i denne underdisiplinen av arkeologifaget. I tillegg er samtidsarkeologi nyttig fordi disiplinen trekker tråder mellom «den store og den lille historien», og betoner at gjenstander er mer enn kunnskapsobjekter. ANT og symmetrisk arkeologi kan benyttes både som teoretiske forklaringsmodeller og som verktøy i kraft av sine forklaringsmodeller rundt samspill og symmetri mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører. ANT kan også bidra til å forstå ulike mekanismer som finner sted innenfor nettverkene, og som har betydning for fangens offerrolle.

1.3 Oppgavens avgrensning

Oppgavens formål er å se på hvordan materiell kultur kan bidra til å nyansere offerrollen ved å belyse ulike nettverk der fangen har hatt handlingsrom til å produsere gjenstander. Dette gjøres ved å ta utgangspunkt i gjenstander fra samlingen til Falstadsenteret, nærmere bestemt gjenstander fangene selv produserte. I og med at Falstad på denne måten er rammen for oppgavens tema, vil det gis en kort presentasjon av stedets institusjons- og forskningshistorie. Formålet med oppgaven er altså avgrenset til å gi eksempler på hvordan materiell kultur kan brukes som verktøy til å belyse individene som lett forsvinner i «den store historien», og å nyansere offerrollen.

De senere årene har det kommet en del forskningslitteratur om liv og hverdag i nazistiske fangeleirer i Norge (Grini, 2022; Figenschau, 2019; Grabowski, Olsen, Pétursdóttir, 2022; Pétursdóttir & Witmore, 2014; Rydén, 2018). Denne oppgavens formål er ikke å gi noen ytterligere beskrivelse av hverdagsliv i en krigsfangeleir, men å undersøke hvorvidt gjenstander produsert av fanger kan fungere som et middel til å nyansere vårt bilde av ofrene for nazismen. Det er viktig å presisere at oppgaven ikke stiller spørsmål ved det at fangene på Falstad var ofre, men tar mål av seg å få fram at det kan være mange nyanser som kan gå tapt bak offerdimensjonen.

1.4 Oppgavens oppbygning

I oppgavens kapittel 2 vil det bli gitt en kort oversikt over Falstads institusjonshistorie (2.1), i tillegg til historien til SS-Strafgefangenenlager Falstad spesifikt (2.2). Videre tar kapittelet for seg Falstad som minneste og museum (2.3), før en gjennomgang av forskningshistorien på området (2.4). I kapittel 3 blir det teoretiske rammeverket presentert: samtidsarkeologi og konfliktarkeologi (3.1), aktør-nettverksteori og symmetrisk arkeologi (3.2) og kildemateriale (3.3). Kapittel 4 omhandler hvilken rolle fanger fikk i den norske grunnfortellingen etter krigen, og hvordan dette har endret seg med tiden. Kapittel 5 tar for seg hva som ligger i offerbegrepet (5.1) og ser på fangene

som ofre (5.2). I kapittel 6 blir fangeleirens materielle kultur sett i sammenheng med begrepene *det forestilte rom* (6.1) og *det levde rom* (6.2). Kapittel 7 tar for seg Falstadsenterets gjenstandssamling (7.1) og betydningen av gjenstander i konflikt (7.2), før tre ulike kontekster blir analysert: keramikkverkstedet (7.3.1), treskjærer- og snekkerverkstedet (7.3.2) og «utenfor verkstedene» (7.3.3). Hva som kan trekkes ut av disse analysene drøftes i kapittel 7.4. Avsluttende tanker blir presentert i kapittel 8.

Sentrale begreper blir definert og forklart underveis i oppgaven. Videre vil SS-Strafgefengenenlager Falstad nedover i teksten omtales som «Falstad fangeleir» eller «Falstad». Det vil komme frem av konteksten at det refereres til fangeleiren.

2 Bakgrunn

2.1 Falstads institusjonshistorie

Stiftelsen Falstadsenteret er i dag ett av sju freds- og menneskerettighetscentre i Norge. Falstad har en institusjonshistorie som strekker seg over hundre år tilbake i tid. Området Falstad har over tid gjennomgått seks (Jasinski et. al., 2014, s. 3) større kronologiske faser med ulike funksjoner og endringer av dets kulturelle landskap (Reitan 1999, s. 27; Nilssen & Reitan, 2021, s. 22-23; Jasinski, 2015, s. 34-37). Historien om Falstad som institusjon begynte i 1895, da «Falstad Oppdragelsesanstalt for vanartede gutter» ble opprettet som alternativ til ordinær skole og fengsel. Institusjonens formål var å gi guttene undervisning, arbeid, disiplin og en kristen oppdragelse slik at de kunne bli «hæderlige og nyttige medlemmer af Samfundet» (Nilssen & Reitan, 2021, s. 21). Oppdragelsesanstalten ble etablert med private midler, og var én av flere tilsvarende institusjoner som ble opprettet i Norge i perioden rundt 1900. I 1912 ble stedet overtatt av staten, navnet ble endret til Falstad skolehjem, og videreført som en institusjon for barn som hadde adferdsvansker eller kom fra vanskelige hjemmeforhold (Slottemo & Wee, 2018). Murbygningen som i dag er hovedbygningen på Falstadsenteret, ble reist i 1921. Bygningen ble tegnet av arkitekt Claus Hjelte og var inspirert av tysk fengselsarkitektur, noe som bygget opp under en disiplinorientert oppdragelse og undervisning. Bygningen besto av fire halvannen etasjes fløyer som omsluttet en kvadratisk gårdsplass. I stedet for sovesaler var det 30 celler på ca. to kvadratmeter, i tillegg til isolasjonsrom og fire større isolatceller (Nilssen & Reitan, 2021, s. 22).

Under okkupasjonen ble Falstad – og arkitekt Hjeltes murbygning – funnet egnet til bruk av de tyske okkupantene. I utgangspunktet var de interessert i å benytte Falstad som en såkalt Lebensborn-institusjon med det formål å gi pleie til «rase- og arvebiologisk verdifulle» mødre og barn, men planene ble ikke gjennomført. I stedet ble SS-Strafgefengenenlager Falstad opprettet der i 1941. Bygningens fengselslignende struktur har trolig vært medvirkende til at Falstad ble valgt til dette formålet (Nilssen & Reitan, 2021, s. 23-24). Falstad skolehjem ble ved den tyske okkupasjonsmaktens overtagelse flyttet til den nærliggende Øvergården og fortsatte driften der frem til 1944 (Falstadsenteret, *Falstad skolehjem*).

SS-Strafgefengenenlager Falstad ble drevet fra 1941 til krigens slutt i 1945. Da ble leiren omgjort til Innherad Tvangsarbeidsleir, et landssvikfengsel for norske nazister og nazisympatisører. Landssvikfengselet ble avvirket i 1949. På 1950-tallet ble Falstad, etter ombygging, omgjort til skolehjem igjen, og fikk navnet «Ekne offentlige skole for evneveike barn». Skolen var i drift, under ulike navn, helt fram til 1992, da den ble lagt ned, og stedet ble omgjort til Falstad museum. Fra 1995 til 2002 huset hovedbygningen den første permanente museumsutstillingen (Jasinski, 2017, s. 650). Stiftelsen Falstadsenteret ble etablert i 2000, og i 2006 flyttet stiftelsen inn i hovedbygningen. I dag er Falstadsenteret et nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter. Fra 1890-tallet og frem til i dag har altså Falstad fungert som oppdragelsesanstalt, SS-leir, landssvikfengsel, spesialskole, museum og nasjonalt senter for studier av krigens fangehistorie og menneskerettigheter.

Figur 1. Falstadsenterets ulike faser. Hentet fra Jasinski et. al., 2014, s. 3.

Fase	År	Beskrivelse
1	1921-1941	Særavdeling av <i>Falstad Oppdragsanstalt for vanartede gutter</i>
2	1941-1945	SS-Strafgefangenenlager Falstad
3	1945-1949	Innherad Tvangsarbeidsleir
4a	1949-1951	Renovering, fjerning av leirens infrastruktur
4b	1951-1992	«Ekne offentlige skole for evneveike barn»
	1992-1995	Bygninger er ikke i bruk
5	1995-2002	<i>Falstad Memorial</i> , første permanente utstilling
6a	2002-2006	Utvikling av nytt konsept, hovedbygningen renoveres og gjøres om til nasjonalt senter for menneskerettigheter
6b	2006 – dd.	Stiftelsen Falstadsenteret, nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter

Figur 2. Murbygget på Falstad skolehjem en gang på 1930-tallet. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

2.2 SS-Strafgefangenenlager Falstad

SS-Strafgefangenenlager Falstad ble etablert i 1941 etter at en gruppe SS-offiserer fra Gestapos hovedkvarter i Trondheim anså Falstad skolehjem som et passende sted å internere fanger. Med beliggenhet på Ekne i Levanger – avsidesliggende, men samtidig i relativ nærhet til Trondheim – oppfylte skolehjemmet og området rundt kravene til en fangeleirs beliggenhet (Nilssen & Reitan, 2021, s. 21-24). Falstad ble dermed innlemmet i et nettverk av SS-leirer som strakk seg over hele det europeiske kontinentet (Jasinski et. al., 2014, s. 4).

Figur 3. Falstad sett fra Middagsåsen i 1945. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

I kommandostrukturen for Falstad sto Reichskommissar Josef Terboven øverst, og direkte underlagt ham var Höhere SS- und Polizeiführer Nord, Wilhelm Rediess, og institusjonen Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS) som hadde hovedkvarter på Victoria Terrasse i Oslo. Selv om Falstad formelt var underlagt BdS, var det en regional Einsatzkommando, ledet av SS-offiseren Gerhard Fleisch, som foresto den daglige ledelsen og driften av leiren. På innsiden av piggtrådgjerdene var det kommandanturet som var leirens øverste organ, dvs. leirkommandanten, hans nestkommanderende samt forvaltningsfører. I løpet av fangeleirperioden var det seks leirkommandanter (alle SS-offiserer) på Falstad. Leirens vokterne var stort sett politisoldater fra Ordnungspolizei, men i krigens siste fase ble disse erstattet med eldre reservister (Reitan, 2011).

SS-Strafgefangenenlager Falstad var den nest største fangeleiren i Norge under andre verdenskrig, og det var det internert om lag 5.000 fanger av minst 16 ulike nasjonaliteter i leiren (Carr & Jasinski, 2014, s. 48). Majoriteten var norske politiske fanger fra Midt- og

Nord-Norge (Reitan, 2011). Innslaget av kriminelle fanger var lavt (Reitan, 2011). Av utenlandske fanger utgjorde sovjetiske, polske og jugoslaviske fanger den høyeste andelen. I årene 1942 til 1943 syntes det å være et mønster på Falstad at østeuropeiske krigsfanger satt kort tid i fangenskap; mange skal ha bli henrettet umiddelbart etter ankomst til leiren (Nilssen & Reitan, 2021, s. 97). Av 80 jugoslaviske fanger ble 74 henrettet i Falstadsbogen i perioden 1942-1943. Det kan derfor hevdes at for denne gruppen, var Falstad reelt sett en dødsleir. Også gruppen av sovjetiske krigsfanger på Falstad hadde en svært høy dødsprosent: 100 av omtrent 360 ble henrettet (Reitan, 2007, s. 19; Reitan, 2011; Nilssen & Reitan, 2021, s. 10). I 1942 fungerte Falstad dessuten som transittleir for mannlige norske jøder fra Trondheim. Av 48 jødiske menn på Falstad, ble åtte henrettet og de øvrige sendt videre til Auschwitz. Med dette ble Falstad også en del av infrastrukturen som muliggjorde Holocaust i Norge. Fangebehandlingen på Falstad ble beryktet som svært brutal, og brutaliteten rammet særlig jødiske, jugoslaviske og sovjetiske fanger (Falstadsenteret, 2007, s. 17; Jasinski, 2017, s. 650; Reitan, 2011).

Fangebelegget på Falstad varierte mye gjennom årene leiren var i drift. I den første perioden lå fangeantallet stabilt på 200-300 fanger, men fra og med vinteren 1942 var det et stadig større inntak av fanger. I denne perioden ble det opprettet flere arbeidskommandoer, blant annet grøftegraving, tømmerhogst og steinbruddet ovenfor leirområdet. Falstadsfangene ble benyttet som arbeidskraft: delvis betjente arbeidet nazistenes behov for bygging og delvis var det en avstraffelsesform. For eksempel har tidligere Falstadsfange Julius Paltiel beskrevet hvordan «[...] de jødiske fangene i timevis ble tvunget til å bære stein fra steinbruddet og ned til leiren, og ofte formålsløst til utgangspunktet igjen» (Nilssen & Reitan, 2021, s. 59).

I løpet av årene Falstad fungerte som SS-leir ble det reist en rekke bygninger med ulike funksjoner i tilknytning til leirens drift: blant annet to fangebrakker, vaktbrakke, vakttårn og latriner – alt omringet av doble piggrådgerder (Jasinski et. al., 2014, s. 4; Reitan 1999, s. 38; Jasinski, 2017, s. 650). Jasinski (2017, s. 650) skriver at piggrådgerdene og de andre vakt- og sikkerhetstiltakene gjorde at Falstad under krigen kan beskrives som et såkalt *terrorlandskap*, gjenkjennelig fra andre av nazistenes leirer rundt i Europa. På denne måten ble SS-Strafgefengenenlager Falstad en brikke i nazistenes samfunnsorden. Med et økende antall fanger ble plassmangelen prekær. Sommeren 1943 iverksatte derfor leirregimet bygging av nye brakker til fanger og fangevoktere, og ny kommandantbolig var klar til innflytting i årsskiftet 1943-44. I tillegg ble det bygget garasjer, sagbruk, keramikkverksted og gartneri (Falstadsenteret, 2007, s. 17; Hatlehol, 2020, s. 74; Nilssen & Reitan, 2021, s. 59; Reitan, 2011).

Etter modell fra tyske fangeleirer på kontinentet foregikk driften av Falstad i et slags samspill mellom leirledelsen og en såkalt fangeadministrasjon. En tillitsmann blant (de etnisk norske) fangene, en *capo*, fungerte som bindeledd til leirregimet. Slike verv tilfalt kun etnisk norske fanger; norske jøder eller utenlandske fanger hadde aldri dette tillitsvervet. Reitan (2011) sier at kan snakke om en gradering av makt blant fangene. Capoen hadde en viss innflytelse, spesielt i krigens slutfase, gjennom sitt ansvar for ulike oppgaver som å telle fanger ved appellene, utarbeide rapporter, introdusere nye fanger til leirlivet – og fordele arbeidskraft (Reitan, 2011).

Ifølge kilder skal behandlingen av fangene ha variert betydelig i løpet av krigsårene (Nilssen & Reitan, 2021, s. 79). Reitan (1999, s. 62) skriver at det var størst mulighet for å utfolde seg kreativt og kunstnerisk i leirens etablerings- og i krigens slutfase. Dette sammenfaller med at forholdene i leiren var bedre i disse periodene. Nilssen & Reitan

Figur 4. Fra avdukingen av monumentet i Falstadskogen, 12. oktober 1947. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

skriver imidlertid at «i et samlet krigsbilde for årene 1941-1945 framstår Falstad like fullt som et voldelig og rettsløst rom, i perioder med klare likhetstrekk til større og mer kjente konsentrasjonsleirer på kontinentet» (2021, s. 84). I 1942 og 1943 skal forholdene i leiren ha vært spesielt harde (Reitan, 1999, s. 131). «Morgen-gymnastikk», som var en del av hverdagen i fangeleiren, var ofte brutalt utført i denne perioden, og var i praksis straffeeksersis og mishandling. Nazistene sørget for at livet i fangeleiren fremsto som mest mulig uforutsigbart, og gjennom frykt,

redsel, uro og ubehag skulle de holde fangene nede mentalt. Harde fysiske belastninger i kombinasjon med følelser av fremmedgjorthet dannet opphav til psykiske lidelser av ulike slag. Arbeidet som fangene ble satt til å gjøre har blitt beskrevet som at det i mange tilfeller handlet om «regulær avstraffelse og ikke nytteverdi» (Reitan, 1999, s. 59-69; Nilssen & Reitan, 2008, s. 7; Nilssen & Reitan, 2021, s. 57-59).

2.2.1 Falstadskogen

Falstadskogen – som befinner seg om lag 1 km sør for selve leiren – utgjorde et viktig element i leirlandskapet og er i dag en viktig del av minnelandskapet. Det var her fangene ble henrettet og begravd. Det er estimert at minst 220 fanger møtte sin skjebne i Falstadskogen under krigsårene (Jasinski et. al., 2014, s. 5). Blant disse var det ti sonofre fra Trøndelag, 24 menn som hadde vært aktive i den såkalte Majavatn-saken og 74 jugoslaviske fanger. Kun 88 ble lokalisert og gravd opp etter krigen.

Hvor mange som faktisk ble henrettet i Falstadskogen er usikkert på grunn av manglende kildemateriale. Like før krigens slutt ble arkivene til SS og Gestapo i Trondheim destruert, noe som førte til at mye informasjon gikk tapt. I tillegg ble et ukjent antall lik gravd opp og senket på en båt i Trondhjemsfjorden av nazistene rett før frigjøringen. Estimerer basert på intervjuer med tyske nazister og den norske kollaboratøren Henry Rinnan tilsier at antallet henrettede kan være nærmere 300 (Nilssen & Reitan, 2021, s. 109-111). Disse tallene innebærer at det fortsatt befinner seg mange uidentifiserte graver i Falstadskogen.

2.3 Falstad som minneste og museum

I dag er Falstad museum, minneste og senter for menneskerettigheter. Det nåværende Falstadlandskapet består av flere hovedelementer: selve leiren, kommandantboligen, steinbruddet i nærheten av leiren og Falstadskogen, der henrettelsene foregikk. I tillegg to andre steder som spilte en viktig rolle i historien: en liten båthavn i tettstedet Ekne samt togstasjonen på Skogn. Fra begge disse destinasjonene ble fanger transportert til leiren (Jasinski, 2017, s. 650). I tilknytning til Falstadskogen står det i dag et monument ved inngangen til området, og steinstøtter som markerer plasser der det er funnet graver er plassert inne i skogen. Det går en sti fra leirområdet og videre inn i skogen, der man kan vandre gjennom minnelandskapet.

I perioden 1949-1951 ble store deler av leirens infrastrukturer revet. Materialer fra fangebrakkene, vakttårnene og snekkerverkstedet ble gjenbrukt eller solgt. Hovedbygningen ble pusset opp og utvidet til to hele etasjer, og fra 1951 huset bygningen *Ekne offentlige skole for evneveike barn* - keramikkverkstedet ble omgjort og brukt til barnehage (Jasinski, 2017, s. 651) fram til 1992. Med tiden ønsket man å bygge opp et minneste og læringscenter, der det å lære om krigs- og fangehistorie kunne knyttes til økt oppmerksomhet rundt menneskerettigheter. Stiftelsen Falstadsenteret er nettopp et *nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter*, der tanken er å «[...] synleggjere fortida for å unngå å gjere opp att fortidas feil [...]» (Stugu, 2021, s. 139).

Den første permanente Falstad-utstillingen, *Falstad Memorial*, åpnet i kjelleren til hovedbygget i 1995, og sto til 2002. Dette året startet utviklingen av et nytt konsept, og fram til 2006 ble hovedbygningen renoverert og gjort om til et nasjonalt senter for menneskerettigheter. Stiftelsen Falstadsenteret flyttet inn i 2006, og har siden da huset permanente og midlertidige utstillinger, bibliotek, overnattingsrom, undervisningsrom, kjøkken, spisesal og andre fasiliteter (Jasinski, 2017, s. 652). Gjennom Falstadsenterets arbeid med undervisning og formidling holdes historien om Falstad i livet og bidrar til å opprettholde stedets rolle som et minnelandskap.

I tillegg til å være et læringscenter der nye generasjoner kan lære om krigens hendelser, er det lagt vekt på menneskerettigheter generelt. Falstad er bygd opp på et sted der det foregikk alvorlige brudd på menneskerettigheter under andre verdenskrig. Å synliggjøre

Figur 5. Falstadsenteret 12. august 2012. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

fortiden for å unngå å gjenta fortidens feil, er en del av Falstadsenterets oppdrag (Stugu, 2021, s. 139). Falstadsenteret har forskning, undervisning og formidling av fangehistorie og Holocaust som sine kjerneoppgaver. Siden oppstarten i 2006 har minnelandskapet Falstad vært gjennom mange faser av utvikling og endring. Blant annet ble den gamle kommandantboligen i leiren restaurert og tilrettelagt som en del av minnesteet høsten 2020. Her er det nå utstillinger og arenaer for undervisning og diskusjon.

Ifølge Nilssen & Reitan har det vært stor interesse for norske fangeunivers de siste tiårene, og de fremhever generasjonsskiftene gjennom etterkrigstiden som en mulig forklaring på Falstads og andre minnesteeters «fornyede kraft og posisjon i norsk offentlighet» (2021, s. 309):

Jo lenger unna krigen og folkemordet vi kommer i tid, desto flere og mer mangfoldige blir de kulturelle uttrykkene som forteller om fortiden. Dette er en situasjon som har preg av en slags overgangsrite – fra en tilstand hvor fortiden stadig er en del av levende menneskers liv og erfaringer, som sirkulerer gjennom direkte kontakt, til en ny tilstand hvor fortiden forvaltes og utvikles gjennom blant annet minnepraksiser og -steder (Nilssen & Reitan, 2021, s.309).

I en tid der tidsvitnene etter andre verdenskrig blir borte, får krigens materielle spor en stadig viktigere rolle. De materielle sporene overtar som vitner til nazistenes terrorregime. En grunntanke bak opprettelsen av minnesteder knyttet til fangeleirer er å forvalte og formidle historie som ikke lenger fortelles mellom og av mennesker som opplevde krigen. Disse historiene tar heller plass i et mangfold av kulturelle minner, som bøker, kunst, utstillinger og monumenter (Nilssen & Reitan, 2021, s. 294, 311). Falstadsenteret har bidratt til å øke oppmerksomheten rundt historien til de norske fangeleirene, noe som ikke alltid har fått stor plass når «historien om krigen» har blitt fortalt. Dermed har det også oppstått mer refleksjon rundt okkupasjonshistorien, og temaer som tidligere har hatt liten plass innen forskning blir i større grad tematisert (Storeide, 2007, s. 193). Historier om fangene og fangeleirene og etableringen av en norsk grunnfortelling etter krigen kommer vi tilbake til i kapittel 4.

2.4 Forskningshistorie

2.4.1 Masteroppgaver og doktorgrader

Det er de siste årene skrevet flere mastergrader og doktoravhandlinger som omhandler både okkupasjonshistorien og Falstad. Fra 2022 finner vi masteroppgaver som *Fortid, samtid og fremtid. En analyse av undervisningsopplegget i kommandantboligen på Falstadsenteret* av Jo-Ivar Holten, *Minnstedenes smertefulle kulturarv: en samtidsarkeologisk komparativ analyse av utvalgte minnesteder og utstillinger i Norge* av Camilla Dennise Andrade Guerrero, i tillegg til Kristoffer Grinis doktoravhandling *Okkupasjonslandskap i Trondheim. Mellom materialitet og minne, makt og mening*. Sistnevnte skrev sin masteroppgave i 2015 innenfor samme tema: *Ubåtbasen Dora i Trondheim – et samtidsarkeologisk studium av krigens landskap inn i fredstid*. Fra tidligere år finner vi masteroppgave etter Birgitte Fjørtoft (*Nazismens kulturarv – eit samtidsarkeologisk studium av utvalte krigsfangeleirar i Trondheim og Øysand*, 2012) og Charles Utvik som skriver om krigsfangeleirer i Saltdal i Nordland, om materielle spor og offentlig kulturminneforvaltning (2012). Sunniva Eidissen Bystad skrev om krigsfangeleirer for sovjetere i Trondheim og kollektiv erindring (2018) og Kristoffer Rolf Rantals masteroppgave (2014) omhandlet «Festung Lista» på Sørlandet. *Møter med holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur* er tittelen på Jon Reitans doktoravhandling fra 2015 og Leiv Sem utførte en diskursanalytisk studie av debatten om Falstad i 2003-2004 (*For oss er Falstad det norske holocaust*, 2008).

2.4.2 Smertefull kulturarv – Painful Heritage-prosjektet

Begrepet *smertefull kulturarv* er en betegnelse på «kulturminner knyttet til vanskelig, skambelagt eller problemfylt kollektiv erindring og identitet, f.eks. krig» (Riksantikvaren, u.å.). Smertefull, skambelagt og vanskelig historie blir i mange tilfeller glemt eller fortrent som et bevisst valg av de som selv opplevde den. Det å trekke frem denne historien er en nødvendig prosess, som i Norge allerede er godt i gang (Jasinski, 2010, s. 6). I dannelsen av en nasjonal identitet spiller ofte traumatiske hendelser en viktig rolle, og spor og erindringer som ikke har direkte tilknytning til fortellinger om motstand og solidaritet har i stor grad blitt ignorert (Jasinski, Soleim & Sem, 2012, s. 263). Hvordan den norske grunnfortellingen ble etablert og hvilke historier den dreiet seg om vil vi gå nærmere inn på i kapittel 5. *Smertefull kulturarv* kan også ses i sammenheng med begrepet *uønsket kulturarv* som går ut på at «[...] konstruksjoner fra vanskelige perioder skaper en kollektiv identitet som de fleste [...] ønsker å distansere seg fra, samtidig som de anerkjenner det som en del av sin historie» (Macdonald, 2006, s. 11, gjengitt i Berger, 2020, s. 3).

I 2009 ble det startet et samarbeidsprosjekt mellom forskere ved NTNU og Falstadsenteret. Prosjektet fikk navnet *Painful Heritage – Cultural landscapes of the Second World War in Norway. Phenomenology, Lessons and Management Systems*; oversatt til norsk: *Smertefull kulturarv – kulturlandskaper fra andre verdenskrig i Norge. Fenomenologi, Kunnskap og Forvaltning* (Jasinski, 2010, s. 4-5). Prosjektet har hatt et tredelt faglig fokus (Jasinski & Stenvik, 2010, s. 205; Jasinski, 2015, s. 19):

- Arkeologisk: *Landscape of Evil – Nazi POW camps as Cultural Heritage within the Norwegian Landsapes* (ledet av Marek E. Jasinski)
- Historisk: *The Memory, Management and Use of Eastern European War Graves in Northern Europe* (ledet av Marianne N. Soleim)
- Folkloristisk: *Battlefields: Conflicts of Memory and Landscape* (ledet av Leiv Sem)

Det er det første fokuset som har relevans for denne oppgaven. Arkeologi har blitt en viktig del av okkupasjonshistorisk forskning blant annet fordi både nazister og allierte etter krigen drev med destruering av dokumenter og fysiske spor, noe som har resultert i et tidvis svakt forskningsgrunnlag. Materiell kultur kan, enten som eneste kilde eller som tillegg til skriftlige kilder, være med på å skape et mer nyansert bilde av historien (Jasinski, 2010, s. 6). *Smertefull kulturarv*-prosjektet kastet lys på bevaring og dokumentasjon av kulturlandskapet etter andre verdenskrig, og bidro til forskning på materiell kultur knyttet til dette landskapet. Videre ble det forsket på sammenhengen mellom kollektivt minne, nasjonal identitet og andre aspekter relevante for bevaringen av denne såkalte *smertefulle kulturarven* (Jasinski, 2015, s. 19). Prosjektet har altså bidratt til å belyse krigens kulturelle landskaper og de materielle sporene etter krigen, og hva disse kan fortelle om krigsperioden, og samtidig bidratt med kunnskap om hva de materielle sporene kan fortelle om hvordan samfunnet over tid har forholdt seg til krigen (K. Grini, personlig kommunikasjon, 2. november, 2022). Dette kommer vi, som nevnt, tilbake til i kapittel 5.

Levninger fra nazistenes leirsystem, som det kulturelle landskapet Falstad er et eksempel på, har blitt betraktet som *ofrenes terreng* (Nilssen & Reitan, 2021, s. 308). Denne typen landskap har også blitt betegnet som *Landscape of evil* og/eller *terrorlandskap*. *Terrorlandskap* kan defineres som

«[...] places with a «high density» of historical traces, which are susceptible of being monumentalized, transformed, restored, dilapidated, destroyed: in other words, memorialized or consigned to oblivion in different ways. A terrorscape is also a site that is itself a trace, a material testimony of the violence that took place there» (van der Laarse, Mazzucchelli & Reijnen, 2014, s. 5).

2.4.3 Arkeologiske undersøkelser på Falstad

SS-Strafgefengenenlager Falstad spilte en viktig rolle under krigen. Den tidligere fangeleiren er derfor et senter av historisk og politisk interesse, og forskningsmessig interessant. De siste årene har det vært gjort flere mindre arkeologiske utgravninger på området med mål om å avdekke fysiske spor etter den tidligere fangeleiren. Kunnskapen som finnes om fangeleiren er hovedsakelig basert på dokumenter, fotografier, vitneutsagn og historiografi. Slik Jasinski (2015, s. 34) påpeker, er imidlertid også materiell kultur viktige kilder til å forstå fortiden, ved at det kan synliggjøre sider ved fortiden som skriftlige og muntlige kilder ikke i samme grad beskriver. Ved å bekrefte, motsi eller supplere til de skriftlige og muntlige fortellingene kan materiell kultur sies å være en mer demokratisk kilde. På Falstad er en liten andel av den opprinnelige materielle kulturen bevart. Mange av fangeleirens fysiske strukturer ble revet etter nedleggelsen av tvangsarbeidsleiren i 1949 og nazistene gjorde en innsats for å destruere viktige dokumenter. Falstadsenteret har likevel i sine arkiver og utstillinger om lag 3.000 gjenstander og gjenstandsfragmenter, samt gjenstander knyttet til fangene som er blitt levert inn av privatpersoner (Jasinski, 2015, s. 34). Den dokumentasjonen som finnes om leiområdets struktur er hentet fra bilder, samt gjennom geofysiske undersøkelser av området i 2008 og 2009 (Stamnes, 2012, s. 6). Kommandantboligen er et unntak; den har vært i bruk til forskjellige formål siden den ble bygget. I dag huser den flere av gjenstandene fra arkeologiske utgravninger, i tillegg til midlertidige utstillinger og rom for undervisning om makt og menneske-rettigheter.

Figur 6. Kommandantboligen, august 2022. Foto: Sylvi Berger

De første arkeologiske undersøkelsene knyttet til fangeleiren ble foretatt i 2007. Dette året gjennomførte et team av marinarkeloger og marinteknologer et søk i Trondheimsfjorden ved hjelp av ROV (Remotely Operated Vehicle) (Jasinski, 2015, s. 37-38). Bakgrunnen for søket var rykter som hadde gått blant lokalbefolkningen fra tiden rett før frigjøringen i 1945. Enkelte hadde observert at tyske soldater kjørte mellom fangeleiområdet og Trondheimsfjorden på nattestid, og det ryktes at bilene var lastet med lik av henrettede fanger som hadde blitt gravd opp i Falstadskogen. Likene skal deretter ha blitt flyttet over i en fiskebåt som ble senket i fjorden. Også fangene på Falstad fikk med seg at noe var på ferde. Et utdrag fra dagboken til Falstad-fangen Ottar Faanes lyder slik:

Etter appell er sinnene mere opskaket. Det blir biltrafikk oppåver veien forbi leiren, fulle av soldater, og skall vi på vaskebrakka må vi springe. Vi vet med sikkerhet at noe skal fåregå oppe på den berømte myr. Skal gamle skjenselsdager skjules eller nye finne sted. Håper og tror ikke det siste (Aas, Ramfjord, Hammervik & Hasselberg, 2012).

Figur 7. Område for arkeologisk utgravning 2014 (egen markering). Foto: norgeskart.no

Antallet døde som ble senket er ukjent, men Hermann Ahlborn, kompanisjef og leder for «flytteaksjonen», fortalte i avhør etter krigen at det dreide seg om omkring 23-25 lik (Nilssen & Reitan, 2008, s. 98-99; Jasinski, 2015, s. 38). Dette tallet stemmer dog ikke overens med tall anslått av den tidligere fangen Ljuban Vukovic. Han satt i fangenskap på Falstad og fikk flere ganger i oppdrag å grave graver i Falstadskogen før henrettelser. Vukovic fortalte at gravene til de ti sonofrene fra Trøndelag som ble henrettet under unntakstilstanden i oktober 1942, samt gravene til 40-50 russere og serbere, var blitt åpnet (Aas, Ramfjord, Hammervik & Hasselberg, 2012). Formålet med søkene i Trondheimsfjorden i 2007 var å forsøke å lokalisere den omtalte fiskebåten. Søkene ble gjennomført med en ROV på lokaliteter utpekt av øyevitner. Båten ble ikke funnet, men søket la grunnlaget for videre undersøkelser av området (Jasinski, 2015, s. 38). Det er utført utgravninger på Falstad i 2008, 2012, 2014 (Jasinski, 2015, s. 40) og 2018, med mål om å registrere synlige rester etter leirens infrastruktur, identifisere områder med potensiale for senere arkeologiske utgravninger og å fastslå hvilke metoder som burde anvendes ved fremtidige arkeologiske undersøkelser (Jasinski & Stenvik 2010, s. 209). Under utgravningene i 2014 ble det avdekket det som trolig har vært en søppelsjakt med beliggenhet i skråningen nordøst for hovedbygget, mellom selve leirområdet og kommandantboligen. Her ble det gjort funn som ledet til en hypotese om at sjakten var et resultat av uthenting av leire til fangeleirens keramikkverksted, og at hullet dette etterlot seg senere ble anvendt som søppelsjakt under omgjøringen fra tvangsarbeidsleir til skolehjem (Jasinski et. al., 2014, s. 14). De arkeologiske utgravningene har resultert i en samling på nærmere 3.000 gjenstander og gjenstandsfragmenter av ulik forfatning.

3 Teoretisk rammeverk

«Archeology research occurs at the hinge between materiality and immateriality, culture and artifacts, people and things. Archeology has a unique view because of its long-term, comparative perspective on these relationships» (Olsen, Shanks, Webmoore & Witmore, 2012, s. 157).

3.1 Samtidsarkeologi

Arkeologi er vitenskapen om samfunn og mennesker fra den eldste forhistorien fram til nyere tid – basert på studier av materiell kultur etterlatt av mennesker. Siden fagområdet fokus er materielle spor og levninger, kan arkeologi beskrives som *tingenes disiplin* (Pétursdóttir, 2022, s. 102). Tradisjonelt er arkeologi forbundet med studier av eldre tiders kultur. Et sentralt skille innen arkeologi går mellom disiplinene som studerer perioder *uten* skrift (forhistorisk arkeologi) og de som studerer periodene *med* skrift (historisk arkeologi). Den fjerne fortiden, det vi si tiden før skriftlige kilder, har tradisjonelt vært betraktet som arkeologiens domene (Pétursdóttir, 2022, s. 101), mens historisk arkeologi har nære forbindelser med andre samfunnsvitenskapelige, klassiske og humanistiske fag, som for eksempel historie, kunsthistorie og klassiske språk- og kulturfag. De fleste grenene innenfor arkeologien har det til felles at de studerer bevarte spor av *eldre tiders* materielle kultur. De siste tiårene har arkeologien imidlertid også beveget seg mot nyere tider, og *samtidsarkeologi* er nå et anerkjent forskningsfelt (Pétursdóttir, 2022, s. 101-102). Samtidsarkeologi oppsto som forskningsfelt i USA på 1970-tallet, og dreier seg om arkeologiske tilnærminger som bidrar til kunnskap om nær fortid og samtid (Grini, 2022, s. 49; Buchli & Lucas, 2001, s. 3).

Forskere har angitt ulike tidsvinduer for samtidsarkeologiens relevans, og det er ulike oppfatninger om hvordan *samtid* skal defineres i et arkeologisk perspektiv. For eksempel er det i Frankrike konsensus om at samtidsarkeologi tar for seg tiden fra den franske revolusjon (1789) og fram til i dag, mens det i Sverige er generelt akseptert at samtidsarkeologi studerer historien fra 1850 og framover (González-Ruibal, 2018, s. 10). Andre strekker ikke samtidsarkeologien så langt tilbake. Blant dem er Mats Burström, som sier at det som skiller samtidsarkeologi fra øvrig arkeologi, er vinklingen mot nær fortid, og at dette innebærer at det fortsatt finnes levende personer som enten har opplevd, eller som på en annen måte har en spesielt nær relasjon til, den perioden som studeres (Burström, 2007, s. 12). Det samme synet finner vi hos Rodney Harrison og John Schofield (2009) som mener at samtidsarkeologi kun strekker seg så langt tilbake som *det levende minnet*: tiden de eldste nålevende kan huske, samt minner disse har blitt fortalt (Harrison & Schofield, 2009, s. 186). Harrison og Schofield har imidlertid også trukket frem perioden fra og med andre verdenskrig som et naturlig startpunkt for samtidsarkeologisk forskning, og begrunner dette synet med de store samfunnsendringene som kjennetegner etterkrigstiden (Harrison & Schofield, 2010, s. 5). Denne oppgavens tema faller innenfor alle definisjonene nevnt over, i og med at den skal se på gjenstander fra andre verdenskrig. Oppgaven vil likevel ta utgangspunkt i Burströms avgrensning av samtidsarkeologiens domene: dvs. at det dreier seg om perioder «i manns minne», altså som det fortsatt finnes levende personer som har opplevd eller har en nær relasjon til. Krigsårene 1940-1945 er en slik periode i norsk historie. Samtidsarkeologi må imidlertid ikke nødvendigvis kobles til en bestemt tidsperiode, men kan også ses på som en tenkemåte, en synsvinkel eller et fortolkningsverktøy, det vil si «forstås som en arkeologi som ser på hvordan forskjellige

fortider kommer til uttrykk i våre materielle omgivelser, hvordan fortiden bevisst og ubevisst påvirker oss i dag, hvordan den blir brukt og formidlet, eller eventuelt fortiet og skjult» (Pétursdóttir, 2022, s. 102). Burström beskriver samtidsarkeologien som et verktøy fordi den får fram at «(t)ing er viktige på fler sätt än som kunnskapsobjekt; de frammanar minnen och har en emotionell och reflexiv dimension som berör många människor» (Burström, 2007, s. 101).

Som underdisiplin skiller samtidsarkeologien seg ut ved å benytte seg av flere kildetyper enn en «tradisjonell» arkeologi. I likhet med Pétursdóttir skriver også Grini at det ikke er nærhet i tid som sådan som gjør at samtidsarkeologien skiller seg ut som fagfelt, men hevder at det som er spesielt med samtidsarkeologien er mulighetene som oppstår «[...] i et bredere kildetilfang samt i valg av metodiske og teoretiske tilnærminger» (Grini, 2022, s. 42). Samtidsarkeologi anvender materiell kultur som primærkilde, men også muntlige og skriftlige kilder og fotografisk materiale brukes. En arkeologisk analyse som støtter seg på flere typer kilder vil kunne gi andre resultater enn en analyse basert på kun materielle kilder.

Samtidsarkeologiens historier omhandler ofte hvordan store og viktige hendelser har gjort konkrete inntrykk på enkeltmennesker og påvirket deres tilværelse (Burström, 2007, s. 86). På denne måten bidrar samtidsarkeologi til å danne en forbindelse mellom *den store* og *den lille* historien. Ifølge Burström stiller samtidsarkeologien også spørsmål om relasjonen mellom kunnskap og følelser:

«Den lilla och den stora historien hänger ihop liksom kunskap och känsla hänger nära samman. Men inom den vetenskapliga forskningen har den lilla historien och känslorna av tradition fått stå tillbaka. Samtidsarkeologin kan med sitt jordnära perspektiv på det nära förflutna bidra till att förändra detta» (Burström 2007, s. 84).

Samtidsarkeologien kobler «den lille og den store historien» ved å se på hvordan viktige hendelser påvirker det enkelte mennesket. Kort oppsummert kan vi si at denne oppgaven forankres i samtidsarkeologi fordi [1] krigshistorie er sentralt for samtidsarkeologien, [2] samtidsarkeologi hjelper oss til å koble den lille og den store historien og [3] samtidsarkeologi ser gjenstander som noe mer enn kunnskapsobjekter.

3.1.1 Konfliktarkeologi

Konfliktarkeologi er en underdisiplin av arkeologien hvis forskningsområde er materielle levninger og spor fra hendelser og perioder knyttet til krig og konflikt. I konfliktarkeologi ligger fokuset på menneskelige forhold, sosiale kontekster og opplevelser, og feltet kan dermed bidra til økt kunnskap om menneskelig atferd knyttet til vold og konflikt i et langsiktig historisk perspektiv. Feltet henter ekspertise fra andre fagfelt, som historie, historisk geografi, kunst og kunsthistorie, men studiet anses likevel som grunnleggende arkeologisk (Carman, 2013, s. 94; Schofield, 2005, s. 80).

Konfliktarkeologi (*Conflict Archaeology*) er ikke det eneste begrepet som har blitt brukt eller brukes om fagområdet. Andre begreper som har vært brukt, er blant annet *Battlefield Archaeology* og *Combat Archaeology*. Det er også noe ulikt hva som har vært lagt i de ulike begrepene. Denne oppgaven tar utgangspunkt i John Carmans (2013) bruk av begrepet. Han bruker begrepet *konfliktarkeologi*, og viser hvordan dette begrepet igjen kan deles opp i undergrupper ut fra vektlegging av ulike aspekter, som for eksempel *Military Archaeology*, *Occupation Archaeology*, *Holocaust Archaeology*, *archaeologies of internment* (fokus på militære/sivile fengslinger som følge av konflikt) og *archaeology of modern*

conflict (utelukkende fokus på krig i det tjuende århundret) (Carman, 2013, s. 10-11). Alle undergrenene nevnt her kunne kanskje, mer eller mindre, knyttes til SS-Strafgefangenenlager Falstad. Denne oppgaven skal imidlertid ta utgangspunkt i den siste undergruppen, moderne konfliktarkeologi. *Moderne konfliktarkeologi* sammenfaller med det Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) beskriver som konfliktarkeologi, nemlig «studiet av moderne væpnede konflikter med utgangspunkt i materiell kultur» (NIKU, 2021). NIKU knytter altså konfliktarkeologi utelukkende til moderne konflikter, og i artikkelen referert i denne oppgaven, knyttes konfliktarkeologi dessuten spesifikt til andre verdenskrig. Den materielle kulturen det da er snakk om, er fysiske rester, slik som bygninger, infrastruktur og industri som er igjen etter okkupasjonen. I tillegg omfatter den materielle kulturen også løse gjenstander, hvorav noe kan ha samlerverdi, mens andre ting kan ha affeksjonsverdi (NIKU, 2021). Dette kan ses i sammenheng med Carmans (2013, s. 13) kobling mellom *Modern Conflict* og kulturarv. Carman snakker om det «utvidede feltet» av konfliktarkeologi når han sier at dette feltet ikke bare adresserer slagmarker (*sites of combat*), men også blant annet spørsmål om representasjon, minnesmerker, krigsfangeleirer, innvirkning på det sivile liv og «utenommilitær» aktivitet knyttet til konflikt – slik som for eksempel krigsfangers produksjon av kunst- og håndverksgjenstander (Carman, 2013, s. 12).

Behovet for å identifisere og dokumentere rester etter konflikter i det tjuende århundret, har altså ført til utviklingen av moderne konfliktarkeologi (Carman, 2013, s. 92). Ifølge Carman kan underdisiplinen ses som et produkt av 1990-tallet og senere tid, og knyttes direkte til folks interesse for og fokus på andre verdenskrig spesielt, og bevaring av denne krigens spor: «A more specific driver for the emergence of a Conflict Archaeology of the modern era [...] was a concern with preservation and management» (Carman, 2013, s. 63). Den fornyede interessen er dominert av spørsmål rundt kollektivt minne, men handler også om aspekter knyttet til turisme og *eierskap*. I moderne konfliktarkeologi oppstår komplekse spørsmål rundt eierskap, etikk og arv på en annen måte enn ved arkeologisk arbeid med tidligere tiders konflikter (Carman, 2013, s. 65). En ting som skiller moderne konfliktarkeologi fra arkeologisk forskning på historiske (og prehistoriske) konflikter, er *mengden av studieobjekter*, slik som landskap, bygninger, minnesteder, kjøretøy, skriftlig kildemateriale samt artefakter og gjenstander (Carman, 2013, s. 65-66). Noe annet som skiller den moderne perioden fra prehistoriske og historiske perioder, er *tid*. Den moderne perioden er en svært kort periode i arkeologisk sammenheng: av Carman (2013, s. 79) tidfestet til årene mellom 1914 (utbruddet av første verdenskrig) og 1989 (murens fall) – med 1945 som midtpunkt. Denne perioden har vært dominert av krig og rykter om krig (Carman, 2013, s. 79).

Konfliktarkeologi tilbyr et bredere perspektiv på menneskers evne og kapasitet til vold enn andre forskningsfelt (Carman, 2013, s. 98), og kan dermed belyse komplekse sosiale relasjoner som ligger bak krigføring. Ifølge Carman (2013, s. 95) har konfliktarkeologi en «nedenfra-opp»-synsvinkel på konflikt. Annen forskning har gjerne fokusert mer på ledere enn på «følgere», og på *årsakene* til krig mer enn på *konsekvensene*. Konfliktarkeologien, derimot, belyser menneskers opplevelse: «The interest is far less in the form of conflict than in what that has to tell us about how people understood their world and how phenomena like war fitted into that world view» (Carman, 2013, s. 95) – og interesserer seg for hvordan mennesker engasjerer seg *i* og *med* fiendtlighet, aggresjon og vold (Carman, 2013, s. 100). I den forbindelse blir studieobjektene viktige. Den store mengden av studieobjekter gir en unik mulighet til å undersøke hvordan vold (i stor skala) kan påvirke landskap, samfunn og menneskenes omgivelser – og derigjennom også enkeltmennesket (Carman, 2013, s. 80). I krig kan nye sosiale relasjoner dannes, gjennom

felles erfaringer/opplevelser som «unntakstilstanden» skaper. Dette kan gjelde for alle krigens «deltakere», enten deltakelsen er frivillig eller ufrivillig (Carman, 2013, s. 95-96). For Falstads del vil dette dermed gjelde både fanger, ansatte og folk i lokalsamfunnet. Som innsatt i en fangeleir befinner man seg i en helt spesiell situasjon, og denne erfaringen deles med andre fanger. Som nabo til fangeleiren vil man dele en helt spesiell erfaring med andre i lokalsamfunnet osv. Menneskene på og rundt Falstad, har og har hatt sine individuelle minner knyttet til stedet og hendelsene der. Disse minnene, i tillegg til det kollektive minnet, må arkeologien forholde seg til. I konfliktarkeologi legges det vekt på at forskere har et sosialt og etisk ansvar når det arkeologiske materialet skal tolkes. Spørsmålene som stilles er blant annet for *hvem* og *hvorfor* den arkeologiske forskningen gjøres, og *hvordan*. Det kan oppstå konflikter mellom valgene som blir tatt i arkeologiske undersøkelser og av individer – eller grupper av individer – som direkte eller indirekte har tilknytning til det som undersøkes (Carman, 2013, s. 78). Selv om det ikke er mange igjen som opplevde Falstad fra innsiden, så kan erfaringer og fortellinger fra Falstad fortsatt være levende i minner hos familie og naboer. Det kan være knyttet sterke følelser til kulturminner fra andre verdenskrig. Mange kan fortsatt føle på eierskap til det som har skjedd, for eksempel kan etterkommere ha vokst opp med historier og gjenstander knyttet til familiemedlemmers opplevelser under krigen (NIKU, 2021). Gjennom å være «in the business of memorialization» (Carman, 2013, s. 101) er konfliktarkeologien imidlertid også et redskap for å bringe nye perspektiver til det kollektive minnet, og å utfordre vedtatte sannheter om vår egen nære fortid. «The potential of modern Conflict Archaeology to inform us of our own attitudes to our own period of history is [...] not to be underestimated” (Carman, 2013, s. 80).

3.2 Aktør nettverksteori og symmetrisk arkeologi

«*Ting gjør mer. De arbeider, oversetter, transporterer og systematiserer*» (Olsen, 2006, s. 15).

3.2.1 Aktør-nettverksteori

De siste tiårene har det vært en økende interesse for å forske på materialitet, altså den sosiale relasjonen mellom materiell kultur og mennesker. Dette er av noen kalt den *materielle vendingen* (*The Material Turn* på engelsk), som i sin tur har frembrakt nye perspektiver på spillet mellom mennesker og materiell kultur. En viktig bidragsyter i denne forbindelse er den franske sosiologen, antropologen og filosofen Bruno Latour som, sammen med blant annet John Law og Michel Callon, har vært sentral i utviklingen av aktør-nettverksteori (forkortet ANT). En av de mest sentrale publikasjonene som omhandler ANT, er boken *Vi har aldri vært moderne: Essay i symmetrisk antropologi* (Latour, 1996). Latour interesserer seg for hvordan komplekse prosesser resulterer i tilsynelatende enkle og absolutte fakta. *Den sosiale konstruksjonen av vitenskap* er bygget på denne observasjonen: vitenskap er ikke løsrevet fra kultur og politikk. Den utføres på bakgrunn av menneskers behov og bidrar til å *skape* fakta. Dette står i motsetning til det tradisjonelle synet på vitenskap som *oppdager* av fakta (Harris & Cipolla, 2017, s. 131-132).

Ifølge Latour har moderniteten - «det moderne» - ført til et skille mellom «[...] menneskenes område på den ene siden og ikke-menneskenes område på den andre» (Olsen, 2006, s. 14). Skillet kan forklares som en separasjon av kultur og natur: på den ene siden finnes menneskenes interesser og politikk og på den andre finnes det ikke-menneskelige som «ting-i-seg-selv». Latour kritiserer dette skillet og hevder at «[...]

verken natur eller samfunn/kultur er gitte fastpunkt som vi kan grunne våre fortolkninger i» (Olsen, 2006, s. 14). Han anser at denne kategoriseringen henger igjen fra den kartesianske dualismen som har preget filosofi siden 1600-tallet, da filosofen René Descartes delte verden inn i kropp og sjel, natur og kultur, dyr og menneske (Harris & Cipolla, 2017, s. 132-133). Denne måten å tenke på har resultert i en todelt vitenskapsforståelse der samfunnsvitenskap og naturvitenskap står som motsetninger. Samfunnsvitenskapen har forklaringsmodeller på det sosiale liv – menneskenes kultur, politikk og makt – som aktører uten ting. På motsatt side er naturvitenskapen fri for «[...] sosiale og humanistiske dimensjoner» (Olsen, 2006, s. 14).

Til tross for dette rene skillet mellom kultur og natur lever vi i en verden fylt med hybrider som verken kan kategoriseres som natur eller kultur, der grensen stadig krysses. Samfunn må forstås som komplekse nettverk der mennesker og ting samhandler og samarbeider. Et samfunn drives ikke utelukkende av menneskers intensjonelle handling: det ikke-menneskelige utgjør en absolutt nødvendig del for at et samfunn skal kunne fungere (Olsen, 2006, s. 14-15). Verden består av heterogene nettverk der virkeligheten finnes i hybridene mellom kultur og natur, menneske og ikke-menneske. Det ikke-menneskelige, gjenstander og fysiske strukturer, kan – i tillegg til å fungere som et bakteppe for menneskelig aktivitet – tillate, oppfordre, foreslå, påvirke, forby og muliggjøre (Latour, 2005, s. 72). Ifølge ANT er dermed det ikke-menneskelige ikke bare vevd sammen med mennesker i et nettverk av relasjoner, men er dessuten *aktører* i dette nettverket. Poenget er at artefakter interagerer med – og griper inn i – menneskelige praksiser: alt som er med på å gjøre endringer i tingenes tilstand er en aktør (Latour, 2005, s. 71). Michael Shanks og Christopher Tilley (1992, s. 130-132) beskriver materiell kultur – det ikke-menneskelige, artefaktene – som en *objektivering av menneskelige handlinger*. I dette legger de at menneskers individuelle sosiale praksiser «objektiveres» når den nedfelles i den materielle kulturen. Deretter virker så den materielle kulturen tilbake på den sosiale praksisen, og i den forstand kan man si at materiell kultur er aktiv (Shanks & Tilley, 1992, s. 130-132).

ANT vektlegger at det ikke er mulig å studere mennesker eller ting hver for seg fordi de er aktører som tilhører samme verden, og er med på å virke inn på og definere hverandre. Dermed blir ANT et godt hjelpemiddel når målet med denne oppgaven er å undersøke hvordan gjenstander kan være med på å belyse situasjonen og livet til Falstadvangene som produserte gjenstandene. Selv om menneskene som utførte håndverket er borte, kan artefaktene ses i lys av det nettverket eller den «veven» de en gang var en del av. Nettverket av mennesker og materiell kultur i en fangeleir kan beskrives som et «fangeleirsamfunn» fordi dette nettverket er satt sammen av utallige komponenter som sammen utgjør en helhet. Ut fra aktør-nettverksperspektivet kan fangeleirsamfunnet Falstad forstås som et komplekst nettverk av mennesker og materiell kultur som er tett sammenvevd og som interagerer med hverandre. En fangeleir er imidlertid kjennetegnet av en særegen materiell struktur, som setter sterke begrensninger på hvordan fangene kan være aktører i eget liv.

To begrep som er relevante når det gjelder å forstå nettverk, er *oversettelse* og *inskripsjon*. *Inskripsjon* handler om hvordan det legges til rette for bruk av objekter/gjenstander i et nettverk. Inskripsjoner har påvirkning på hvordan aktører handler i et nettverk – de er ledende for handling, og kan være av enten svak eller sterk karakter. Et objekt med sterk inskripsjon skaper et bruksmønster som tvinger menneskelige aktører til å handle på bestemte måter, mens et objekt med svak inskripsjon ikke legger så sterke føringer for bruk. *Inskripsjon* kan forklares som at gjenstander bærer med seg «en form for

brukerveiledning som legger føringer for interaksjonen mellom menneske og teknologi» (Madeleine Akrich, 1992, referert i Norby, 2016, s. 16). I et nettverk henger alt sammen med alt, men enkelte aktører kan ha sterkere inskripsjon enn andre – og hvordan en gjenstand blir brukt, er et resultat av forhandlinger (Akrich, 1992, gjengitt i Husevåg, 2010, s. 19). Denne forhandlingsprosessen betegnes i ANT som *oversettelse*, og viser til prosessen som foregår i et nettverk når aktørenes identiteter, samhandlingsmuligheter og handlingsrom forhandles om og avgrenses (Callon, 2007, s. 59; Norby, 2016, s. 16). Sammenhengen mellom oversettelse og inskripsjon kan eksemplifiseres gjennom et tenkt eksempel – en variant av Latours klassiske hotellnøkkel-eksempel (Latour, 2005) overført til en fangeleir-kontekst: Leirledelsen har interesse av å holde fangene innenfor leirens område. I prosessen *oversettelse* omsettes denne interessen til en *inskripsjon* gjennom å sette opp et skilt der det orienteres om at det ikke er lov å forlate området. Inskripsjonen er ikke sterk nok til å holde fanger i leiren, og den samme interessen blir derfor oversatt til andre og sterkere inskripsjoner i andre gjenstander, f.eks. piggtrådgjerder og låste dører. Disse inskripsjonene er langt sterkere, og gjør det umulig for fangene å forlate området på eget initiativ. I dette tenkte eksempelet ser vi hvordan leirledelsens interesser gjennom oversettelsesprosesser kan «inskriberes» på ulike måter.

3.2.2 Symmetrisk arkeologi

Symmetrisk arkeologi er en relativt ny retning – en underdisiplin – innen arkeologien som har blitt mer og mer aktuell etter årtusenskiftet (Harris & Cipolla, 2017, s. 130; Olsen, 2006, s. 13). Begrepet ble tatt i bruk «først og fremst for å synliggjøre en teoretisk og analytisk orientering der forholdet mellom mennesker og ting står sentralt» (Olsen, 2006, s. 13). Symmetrisk arkeologi nevnes sjelden i litteratur tidligere enn 2003, men opphavet kan likevel spores lenger tilbake i tid (Olsen, 2006, s. 13-14). Mye av inspirasjonen bak underdisiplinen kan krediteres aktør-nettverksteori som kan sies å ha fått fotfeste på 90-tallet. Her ble symmetribegrepet tatt i bruk for å beskrive kollektiver av mennesker og ting (Shanks, 2007, s. 593).

Symmetrisk arkeologi kritiserer måten både kulturhistorisk, prosessuell og post-prosessuell arkeologi har tilnærmet seg materiell kultur. Felles for disse retningene er at de tilsynelatende har grunnlag i den kartesianske dualismen der man skiller mellom kropp og sjel, natur og kultur osv., mens forskjellen ligger i hvordan pendelen har svingt fra kultur til natur og tilbake (Harris & Cipolla, 2017, s. 28-29). I kulturhistorisk og postprosessuell arkeologi har materiell kultur blitt sett på som indikasjoner på ideene og tankene folk har hatt. Disse retningene kan dermed sies å være drevet av idealisme og semiotikk (Harris & Cipolla, 2017, s. 18). Prosessualisme ser på hvordan mennesker har tilpasset seg naturen og hvordan materiell kultur har som funksjon å dekke menneskers behov (Harris & Cipolla, 2017, s. 29). Som Bjørnar Olsen (2003, s. 90) forklarer det, tilskrives materiell kultur én av to identiteter: enten som funksjonell, teknologisk og adaptiv, eller som symbolsk og metaforisk. Symmetrisk arkeologi, derimot, anser ikke materiell kultur som representasjoner av hvordan sosiale strukturer har eksistert. I stedet vurderes materiell kultur å være essensielle komponenter som er med på å utgjøre sosiale verdener (Grini, 2022, s. 56).

I tråd med aktør-nettverksteori anerkjenner symmetrisk arkeologi at mennesker og ikke-mennesker har gjensidig påvirkningskraft og innflytelse på hverandre. Fokuset er derfor rettet mer mot relasjonene mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører enn mot mennesket eller tingen i seg selv. Ifølge symmetrisk arkeologi har de enkelte aktører ingen forhåndsbestemt innflytelse på hverandre, men starter fra samme utgangspunkt. Mennesker favoriseres ikke som eneste driver bak handling. I stedet har mennesker en rolle som én aktør blant flere. Dette betyr likevel ikke at alle aktører er likestilt, dvs. at alle

har samme verdi i et gitt nettverk. Asymmetrier i aktørenes verdi eksisterer, men disse asymmetriene skapes i pågående relasjoner og er ikke a priori (Witmore, 2007, s. 547).

Symmetrisk arkeologi kan altså ses som et oppgjør med antagelsen om ikke-menneskelige aktørers manglende agens. Det ikke-menneskelige har ofte blitt ansett som passive representasjoner av menneskelig aktivitet, og deres evne til å virke inn på prosesser har sjelden blitt anerkjent (Witmore, 2019, s. 1). En symmetrisk tilnærming anerkjenner både menneskelige og ikke-menneskelige aktører, og retter fokus mot *relasjonene* mellom disse. Derfor er symmetrisk arkeologi også beskrevet som *relasjonell arkeologi* (Grini, 2022, s. 57). Det relasjonelle fokuset er nyttig når vi i denne oppgaven skal se på utvalgte gjenstander, og undersøke samspillet mellom fangeleirens menneskelige og ikke-menneskelige aktører innenfor utvalgte nettverk. Det kan antas at det å klare å lage et rom for skapende aktiviteter – i en ellers ufri tilværelse – kan ha betydd mye for den enkelte. Når fangen gjennom å samspille med materiell kultur skapte noe eget og personlig, var han et handlende subjekt, og ikke lenger bare et offer (objekt) for omstendighetene. Slik ser vi at symmetrisk arkeologi med sitt fokus på samspillet og relasjonen mellom menneske og materiell kultur, kan bidra til å nyansere offerrollen.

3.3 Kildemateriale

Samtidsarkeologi har materiell kultur som sitt primære utgangspunkt, men den anvender – i likhet med historisk arkeologi – også skriftlige kilder, muntlige kilder samt fotografisk materiale for å supplere, utfylle og korrigere perspektiver som kommer fra gjenstandsstudier alene (Grini, 2022, s. 42). Grini (2022, s. 42) hevder at det ikke er «nærhet i tid *per se* som gjør at samtidsarkeologien skiller seg ut, men heller de muligheter som oppstår i et bredere kildetilfang samt i valg av metodiske og teoretiske tilnærminger». I denne oppgaven undersøkes utvalgte gjenstander som materielle objekter, men materialanalysene vil i tillegg utdypes av andre kildetyper, nærmere bestemt det som er tilgjengelig av fortellinger og dokumentasjon om gjenstandenes historie og opphav. Det som finnes av tilgjengelig materiale her, er skriftlige nedtegnelser og muntlige kilder i form av opptak av intervjuer. Materiell kultur er, som nevnt over, viktige kilder til å forstå fortiden (Jasinski, 2015, s. 34). Gjenstander kan imidlertid i liten eller ingen grad fortelle om *hvorfor* de ble laget. Betydning må derfor ofte tolkes på bakgrunn av funksjon, materialbruk og utforming. Skriftlige og muntlige erindringer og fortellinger kan være med å belyse en gjenstands bruk og mening, for eksempel hvem som har laget gjenstanden, under hvilke omstendigheter den har blitt til, og til hvilket formål. Alt dette kan knyttes til gjenstandens betydning og mening. I de tilfellene det ikke er mulig å finne frem til fortellinger eller navn knyttet til gjenstander, kan skriftlige og muntlige kilder som forteller noe om fangehverdagen *generelt* bidra til å kontekstualisere gjenstanders mening.

3.3.1 Artefakter/gjenstander

Gjenstandene som er valgt ut som forskningsobjekter i denne oppgaven, er et utvalg av fangearbeider fra SS-Strafgefengenenlager Falstad. De er hentet fra Falstadsenterets gjenstandssamling, og er registrert i Digitalt museum.

3.3.2 Muntlige og skriftlige kilder

I denne oppgaven er det tatt i bruk skriftlige beretninger, hovedsakelig gjengitt i utgivelser av Jon Reitan og Trond Risto Nilssen (1999, 2002, 2008, 2021). Det er snakk om fangenes beretninger om fangeleirtilværelsen, og omhandler leirens ulike faser. Videre er det hentet informasjon fra et intervju med Hans Grinde, som finnes i en video om keramikkverkstedet på Digitalt Museum.

4 Minner

Enkelt forklart handler *minne* om å se tilbake og fremkalle indre bilder av noe som har vært. Bildene må ikke nødvendigvis referere til en faktisk fortid; det kan også dreie seg om *forestillinger* om fortiden. Man kan snakke om minner både på individnivå og på samfunnsnivå. På samfunnsnivå handler det om forestillinger om fortiden som deles innenfor et fellesskap, noe den franske sosiologen Maurice Halbwachs betegner som *kollektivt minne* eller *kollektiv hukommelse* (Stugu, 2021, s. 15; Storeide, 2007, s. 31). Det kollektive minnet bidrar til kontinuitet mellom et samfunns fortid og nåtid, og har som sin viktigste funksjon å skape identitet, tilhørighet og engasjement (Halbwachs, 1992, gjengitt i Stugu, 2021, s. 16-17). Ifølge Halbwachs påvirkes erindring av samfunnsmessige rammebetingelser, og individuell og kollektiv hukommelse henger sammen. Den kollektive hukommelsen skaper identitet og enhet i en gruppe, noe som påvirker erindringene til individene som tilhører gruppen. Siden individers hukommelse konstrueres i og av sosiale grupper, kan både individuell og kollektiv hukommelse ses som sosiale konstruksjoner (Halbwachs 1992, s. 261f, gjengitt i Storeide, 2007, s. 31). Dette kapitlet vil ta for seg hvilken plass og posisjon personer som var internert i fangeleirer har hatt i norsk etterkrigsminne.

4.1 Kollektivt minne i norsk etterkrigstid

Overført til andre verdenskrig innebærer begrepet *kollektivt minne* at det ikke bare handler om enkeltindivider som ser tilbake på krigsårene for å forstå og tolke krigens hendelser, men at forestillinger om og forståelse av krigen deles av mange (Stugu, 2021, s. 15). Det å skape konsensus om hvordan krigserfaringene skulle huskes og tolkes, var viktig for samhold og oppslutning om fellesskapet i etterkrigstiden (Stugu, 2021, s. 17), og dette kan forklare utviklingen av en *patriotisk grunnfortelling* i Norge. Grunnfortellinger kan beskrives som fortellingsmønstre som blir «gjentatt, reprodusert og bekreftet gjennom høyst forskjelligartede historiske praksiser» (Heiret, Ryymin & Skålevåg, 2013, s. 25, sitert i Stugu, 2021, s. 39). Den norske grunnfortellingen om krigen var med på å styrke en felles nasjonal identitet (Stugu, 2021, s. 171). Riktignok kan en aldri snakke om *én* kollektiv hukommelse for et gitt tidspunkt, men må forutsette at det dreier seg om minner i flertall, fordi erindring kan ha grunnlag i ulike fellesskap og «eksistere på ulike nivåer av offentlighet» på samme tid (Storeide, 2007, s. 32-33). Innenfor et samfunn vil det nødvendigvis være ulike kollektive minner – også motstridende eller konkurrerende minner. Likevel står enkelte forestillinger og fortellinger såpass sterkt at det kan snakkes om en hegemonisk minnekultur som setter føringer for hva som skal fortelles (Stugu, 2021, s. 16). Rundt 1950 var den patriotiske, norske grunnfortellingen om krigen mer eller mindre etablert. Den dominerte den kollektive hukommelsen i Norge, og kom til å stå mer eller mindre uforandret de neste to tiårene. Grunnfortellingen satte rammer for hva som var legitimt å fortelle, og bygget opp under motsetninger: godt og vondt, rett og galt, helt og skurk og overgriper og offer (Stugu, 2021, s. 37-38, 77). I Norge ble selvoppfatningen under (og i årene etter) krigen definert gjennom motstanden i befolkningen (Maerz, 2010, s. 40). Det kollektive minnet kan ses som et resultat av bearbeiding av krigserfaringer. Folk hadde et sterkt behov for fortellinger som kunne sette egne erfaringer og opplevelser, enten det var aktiv motstand eller passiv patriotisme, inn i en større sammenheng (Stugu, 2021, s. 171). Det nasjonale fellesskapet ble «styrket gjennom felles mental motstand» (Ole Kristian Grimnes, 1997, s. 139f, gjengitt i Maerz, 2010, s. 45).

Det kollektive bildet av hvordan «vi» husker krigen, er et resultat av en komplisert prosess, der «ting som opinionslederens bevisste innsats, journalistikkens heroiserende tilbøyelighet, eller generasjonens gradvise sedimentering, og mange andre faktorer, legger lag på lag av samfunnets omformede 'hukommelse'» (Dahl, 2017, s. 260, i Stugu, 2021, s. 8). Samfunnsdebatt og samfunnsutvikling påvirker den kollektive hukommelsen. Det betyr at kollektive minner ikke skapes én gang for alle; snarere reproduseres og endres de gjennom kontinuerlige forhandlingsprosesser (Stugu, 2021, s. 16). Vi skal se på hvilken plass fangene hadde i den patriotiske grunnfortellingen (4.2), og hvordan synet på fangene endret seg parallelt med at det etter hvert ble stilt stadig flere spørsmål ved grunnfortellingen (4.3).

4.2 Fangenes plass i grunnfortellingen

Som nevnt over vil det alltid eksistere ulike kollektive minner – også motstridende eller konkurrerende minner – innenfor et samfunn, men enkelte fortellinger står sterkt nok til å skape en hegemonisk minnekultur. De første tiårene etter krigen var norsk minnekultur stabil og preget av konsensus. Grunnfortellingen ble «fortalt, ikke diskutert eller analysert» (Storeide, 2007, s. 179). Utgivelsen *Norges krig* er et godt eksempel på hvordan krigshistorien ble fortalt etter krigen. Med bidragsyttere som Einar Gerhardsen, Otto Ruge og Didrik Arup Seip – alle viktige menn både under og etter krigen – var *Norges krig* en rettesnor for hvilken krigshistorie som var viktigst å formidle. I grunnfortellingen lå hovedvekten på krigshendelser og motstandsarbeid (med unntak av kommunistisk motstandsarbeid, som i liten grad ble omtalt), og motstandshelten sto sentralt. Aktiv motstand var vektlagt, mens grupper som ikke hadde hatt direkte tilknytning til motstandsarbeid, ble plassert mer i skyggen. Norge var ikke alene om en slik type grunnfortelling, da fortellingen kan sies å tilhøre en del av en felleseuropeisk patriotisk minnekultur som var kjennetegnet av at aktiv motstand ble vektlagt i større grad enn menneskelig lidelse og offer (Stugu, 2021, s. 13, 16, 34-35, 37).

Flere kilder peker på at fanger ikke fikk noen betydelig plass i den patriotiske grunnfortellingen etter krigen. Riktignok fikk fangene allmenn oppmerksomhet og sympati i 1945, rett etter krigens slutt (Soleim, 2009, s. 357). Fangene ble ansett som helter fordi de i løpet av krigsårene hadde utgjort en «fangefront»; de hadde vist standhaftighet og tapperhet i fangenskap. Øverst i hierarkiet var fanger som hadde gjort aktiv motstand (Stugu, 2021, s. 39). Enkelte peker på at selv om det i offentligheten var interesse for norske politiske fanger, var ikke dette et tema som opptok historikere i særlig grad (Hatlehol, 2020, s. 66). Andre trekker frem at fanger – sammen med jøder – ikke ble definert som verdige motstandskjempere, og at historien om de dermed ikke passet så godt inn i den patriotiske grunnfortellingen (Westlie, 2018, s. 40).

Oppsummert kan man si at fangene, i alle fall de norske fangene som satt i fangenskap på grunn av motstandsarbeid – og i den grad de var synlige – ble tildelt en helterolle. Dette passer godt med at fortellingen om den norske motstandskampen var den dominerende og offisielle versjonen av fortellingen om krigen. Den etablerte konsensusen førte til at traumatiske hendelser ble fortiet, og at negative sider ble lite forsket på; slik som skjebnen til fanger fra Jugoslavia, Sovjetunionen og andre sentral- og østeuropeiske land, samt deportasjonen av norske jøder. I den norske grunnfortellingen var motstandshelter langt mer interessante enn ofre. Det at fangene i liten grad ble definert som ofre, gjenspeiles også i at det først var på 60-tallet at norske fanger fikk erstatning og rett til krigspensjon (Storeide, 2007, s. 179, 187-190).

4.3 En reformert grunnfortelling

Fra 1970-årene og utover ble fortellingen om krigen mer nyansert, og alternative stemmer ble tydeligere. Ifølge Stugu (2021, s. 170-171) kan man i dag snakke om en *reformert grunnfortelling*, fordi det patriotiske etter hvert har blitt nedtonet, enkelte grupper har fått endret status og flere temaer har blitt mer synlige, blant annet de norske kommunistenes motstandskamp og de norske jødernes skjebne. Det siste kan ses i sammenheng med økt internasjonal oppmerksomhet rettet mot Holocaust, men også i sammenheng med et generelt økt fokus på menneskerettighetsbrudd og sivile lidelser i krig og konflikt – særlig etter 1990, med slutten på den kalde krigen og sammenbruddet i Sovjetunionen og andre statssosialistiske regimer i Øst-Europa. Samfunnsomveltningene åpnet opp for fortellinger som det ble lagt lokk på i etterkrigstiden, og som hadde betydning for hvordan krigshistorien ble fortalt (Stugu, 2021, s. 174-175).

Det er ikke slik at den opprinnelige grunnfortellingen har blitt erstattet av en helhetlig, ny grunnfortelling. Isteden kan man snakke om at den reformerte grunnfortellingen har større mangfold av historier (Stugu, 2021, s. 171). Det skjedde en perspektivforskyvning der brudd på menneskerettigheter og ofre for disse ble gitt mer plass i fortellingene om krigen. Fangers lidelser, eller synet på fanger som ofre, ble tematisert utover 1970- og 80-tallet, blant annet gjennom bøker som fortalte om lidelse i fangenskap og om ettervirkninger av fangenskap. Ifølge Storeide (2007, s. 211) kan muligens en bestselgende bok skrevet av Sachnowitz (utgitt i 1976) ses som en pådriver for økt aksept og mer oppmerksomhet overfor disse sidene av okkupasjonshistorien. Den tidligere fangen Erling Bauck publiserte i 1979 en bok der han uttrykte et ønske om å flytte fokuset vekk fra helten og over på offeret og gjennomsnittsmannen (Storeide, 2007, s. 205, 211; Grimnes, 2020, s. 283). Man fikk en bevegelse fra heltestatus til offerstatus når det gjaldt de norske fangene. Det forsterkede fokuset på traumatisk erindring og ofre, førte til det som kan betegnes som en «offerkonkurrans» mellom politiske og jødiske fanger, som ifølge Jean-Michel Chaumont (2001 [1997], gjengitt i Storeide, 2007, s. 191) fant sted allerede i leirene og etterpå, og handlet om kamp om anerkjennelse. I dag kan man hevde at det gir en viss heltestatus å ha offerstatus (Grimnes, 2009, s. 483-484; Grimnes, 2020, s. 283).

Det fremvoksende fokuset på offer kan ses i sammenheng med at det, etter hvert som krigen kom mer og mer på avstand, ble stilt spørsmål rundt hvordan all lidelsen som ble påført mennesker under andre verdenskrig, kunne være mulig (Stugu, 2021, s. 10). Fra slutten av 1980-tallet var det, ifølge Etienne François (gjengitt i Storeide, 2007, s. 191) en overgang fra en «patriotisk erindring» til en «folkemorderindring». I internasjonal sammenheng ble offerposisjon og lidelse sentrale aspekter i debatten om nazistenes fangeleirer (Storeide, 2007, s. 212). Chaumont (gjengitt i Storeide, 2007, s. 212) identifiserer en endring i jødiske ofres posisjon fra 1960-tallet til 1980-tallet: en overgang fra skamfølelse til stolthet over å være offer. Storeide (2007, s. 213), som har forsket på norske forhold, sier at hun ikke har funnet en tilsvarende stolthet i sitt tekstkorpus. Hun sier at en økende posisjonering som offer isteden kan «være forbundet med senskader og posttraumatisk stress samt med skuffelsen over vanskeligheten med å få krigspensjon, og følelsen av manglende støtte og forståelse i det norske samfunnet» (Storeide, 2007, s. 221).

Soleim (2009, s. 357) skriver om sovjetiske fanger, men det samme kan gjelde fanger fra andre østeuropeiske land, at det var en manglende interesse for disse fangene fram til midten av 1980-tallet, noe som generelt kan tilskrives den kalde krigen som satte en stopper for kontakt med repatrierte fanger. Skjebnen til fanger fra østblokklandene ble som

en følge av dette usynliggjort, men med den kalde krigens slutt ble det åpnet opp for muligheter til forskningssamarbeid. Dette har bidratt til både økt fokus på, og mer kunnskap om, også denne delen av fangehistorien (Soleim, 2009, s. 357, 381). Maerz (2010, s. 267) sier om nittiårenes debatt at to tendenser ble tydelige. Den ene var økt bevissthet om moralsk ansvar overfor ulike offergrupper, den andre var forsvar av den nasjonale konsensusen.

Oppsummert kan det sies at det like etter krigen var et behov for å skape en felles nasjonal identitet – et felles «vi» - der det gode hadde seiret mot det onde (Stugu, 2021, s. 28). De norske fangene som passet inn i dette bildet, fikk umiddelbart etter krigen en slags heltestatus, mens norsk-jødiske og utenlandske fanger fikk lite fokus. Etter hvert som det ble stilt spørsmål rundt rettsoppgjøret, ble det tilsynelatende også rom for flere nyanseringer: fangene som ofre fikk større plass, og med tiden har offerrollen blitt dominerende når man omtaler mennesker som led under fangenskap. Hovedfokuset er blitt flyttet fra motstandskamp og heltemodig innsats til lidelse og offerposisjon – som inkluderer alle fanger, både utenlandske og norske – der spesiell oppmerksomhet har blitt rettet mot norske jøders skjebne under okkupasjonen (Storeide, 2007, s. 211). Det kan hevdes at endringer i grunnfortellingen, gjennom at stadig flere stemmer og fortellinger kom til, førte til en endring i synet på fangene, både norske (inkludert jødisk-norske) og utenlandske, og at alle fangene i større grad ble sett som ofre/tildelt offerrollen. Offerrollen og hva denne innebærer skal vi se på i kapittel 5 under, men først skal vi se på to ulike aspekter ved kollektivt minne – og knytte disse opp mot gjenstanders betydning.

4.4 Kulturell erindring og minneknagger

Den tyske kulturforskeren Jan Assmann har formulert to ulike aspekter ved Halbwachs' kollektive erindring: *kommunikativ* og *kulturell erindring* (Storeide, 2007, s. 31). Med *kommunikative minner* mener Assmann levende minner som deles muntlig, det vil si erindring som formidles gjennom direkte kommunikasjon i folks hverdag. Disse minnene er et resultat av felles erfaringer, hvilket betyr at etter hvert som mennesker som deler denne erfaringen, dør, forvitrer det kommunikative minnet: «Det som da står att, er anten at minne blir erstatta av gløymse, eller at dei går over til å bli formidla gjennom tekstar, fysiske leivningar og andre kulturelle artefaktar, eller gjennom rituelle minnehandlingar» (Stugu, 2021, s. 17). Det andre aspektet, *kulturell erindring*, er «en samlebetegnelse for et samfunns totale viten, manifestert i skrifter, ritualer og bilder» (Storeide, 2007, s. 32). Kulturell erindring skiller seg fra kommunikativ erindring ved at den ikke er «hverdagslig», men spesialisert og organisert, og dermed også kan strekke seg lenger tilbake i tid. På den måten vil et samfunns kulturelle hukommelse være bestemmende for hvilke minnepraksiser og identitetsmønstre som blir institusjonalisert (Storeide, 2007, s. 31).

Overført på minnet om andre verdenskrig kan man si at det kommunikative minnet ble reproduisert ved at folk som hadde opplevd krigen, delte erfaringer med hverandre. Etter hvert kunne også generasjonen etter ta del i et slags kommunikativt «andrehåndsminne» gjennom historier fra foreldre/besteforeldre eller andre som hadde opplevd krigen. Med tiden forvitrer imidlertid denne typen minneoverføring, naturlig nok, når de som opplevde krigen etter hvert faller fra. Stugu (2021, s. 18) sier at det allerede i etterkrigstiden – mens minnene var ferske – ble produsert kulturprodukter (kulturelle minner), for eksempel minnesmerker som ble reist mange plasser. På denne måten virket de to minneformene samtidig. Det at tidsvitner blir borte, er et viktig vendepunkt i minneformidling, fordi det betyr at nye generasjoner ikke har tilgang på kommunikative minner og dermed er avhengige av minner som er nedfelt i kulturprodukter (Stugu, 2021, s. 17-18). I

delkapittelet over (4.3) nevnes at en endret politisk situasjon (etter den kalde krigens slutt) kan forklare at krigsminner fikk ny oppmerksomhet fra 1990-tallet og utover. Men en annen sentral faktor for oppblomstring av interesse for temaer knyttet til andre verdenskrig og okkupasjonshistorie, er nettopp knyttet til at tidsvitnene, som hadde kunnet holde oppe et levende kommunikativt minne om krigen, ble stadig færre, og var i ferd med å forsvinne (Stugu, 2021, s. 175). Stugu (2021, s. 138) beskriver dette som at «verknadene av eit anna kulturhistorisk skifte» virkelig ble synlig.

Etter hvert som tidsvitner faller fra, blir kulturprodukter altså stadig viktigere som «minnebærere». Med Assmanns begreper kan man si at krigsminnet (gradvis) har skiftet fra et kommunikativt minne (eller et kombinert kommunikativt/kulturelt minne) til et rent kulturelt minne. Stugu (2021) bruker begrepet *minneknagger* om det historikeren Pierre Nora beskriver som *lieu de mémoire*. Minneknagger kan være både materielle og ikke-materielle, og som en følge av «menneskeleg vilje eller av prosessar over tid har dei vorte viktige symbolske element i det kollektive minnet til ein sosial fellesskap» (Nora, 1996, s. XVII, gjengitt i Stugu, 2021, s. 19). I historien om andre verdenskrig i Norge er det flere sentrale minneknagger, slik som blant annet hjemmefronten, 8. mai, kong Haakon, Quisling (både egennavnet og fellesnavnet) og Grini (Stugu, 2021, s. 19). I likhet med fangeleiren Grini er også Falstad en sentral minneknagg, gjennom å være en markør «som forteljingar om krigen har måtta forhalde seg til» (Stugu, 2021, s. 20). Hva som har blitt stående som sentrale minneknagger, har selvsagt sammenheng med grunnfortellingen om krigen. Minnet om krigen ble så og si stadfestet gjennom minneknaggene (Stugu, 2021, s. 20). Etter hvert som krigshandlingene har kommet mer på avstand, har forståelsen av hva som regnes som verdifulle kulturminner, endret seg (Stugu, 2021, s. 137). Minnebærende kulturprodukter kan være alt fra tekst og bilder til fysiske steder og levninger. Gjenstandene produsert av fanger på Falstad kan regnes som minnebærende kulturprodukter, gjennom at de kan vekke interesse for fangene som produserte dem – og det fangene opplevde i fangenskap på Falstad (Stugu, 2021, s. 132). På den måten kan gjenstandene fungere som små minneknagger «underordnet» den sentrale minneknaggen Falstad. Det at gjenstandene er «konkrete» med tredimensjonal materialitet, gjør at de kan sanses ut over det abstrakt språklige, og dermed gi grunnlag for «så vel opplevingar som for å stille spørsmål, og denne eigenskapen blir også utnytta for å tilrettelegge minnestader, museum og minnesmerke som element i ein minnekultur» (Stugu, 2021, s. 132).

5 Offerrollen

5.1 Hva innebærer det å være offer?

Ifølge FNs definisjon (1985) er *ofre* mennesker som, individuelt eller kollektivt

have suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that are in violation of criminal laws operative within Member States, including those laws proscribing criminal abuse of power. (Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, UN Doc. A/RES/40/34, 29. November 1985, Annex, para. 1)

Når vi leser FNs definisjon over, og sammenstiller denne med kunnskap om forholdene ved SS-Strafgefengenslager Falstad, er det ingen tvil om at fangene på Falstad kan og burde defineres som ofre på lik linje med fanger i andre av Det tredje rikets fange- og konsentrasjonsleirer. Fra Falstad var det «forbindelseslinjer til de største og mest brutale scenene i verdenskrigens teater på slagmarken ved østfronten og i Nazi-Tysklands konsentrasjons- og tilintetgjørelsesleirer» (Reitan, 1999, s. 18), og selv om konsentrasjonsleirene sørover på kontinentet var av betydelig større dimensjon enn SS-Strafgefengenslager Falstad kan forholdene på Falstad i perioden 1942 til 1943 sammenlignes med de større leirene (Reitan, 1999, s. 70). Selv om graden av brutalitet og terror kunne variere, representerte alle de tyske fange- og konsentrasjonsleirene et sivilisatorisk nullpunkt; av Arendt beskrevet som «selve manifestasjonen av den radikale ondskap, som laboratorier utviklet for å utslette all menneskelig individualitet» (Falstadsenteret, 2007, s. 23).

Ifølge Reitan (1999, s. 70) er det dokumentert både fysiske og psykiske skader som følge av fangebehandlingen de innsatte på Falstad ble utsatt for. Den mentale torturen dreide seg ofte om gjentatte trusler om henrettelser og dødsdommer. Dette samsvarer med rapporter fra hele Europa: fangenes mentale helse ble påvirket som følge av opphold i fangeleirer, noe som for mange resulterte i psykiske lidelser. Leo Eitinger, Falstad-fange og Auschwitz-overlevende, har uttalt at «fanger som fikk en angivelig kortvarig dom, fikk i realiteten en livsvarig dom som reduserte levetiden deres, påvirket helsen deres, om ikke friheten deres» (sitert i Reitan, 1999, s. 69).

Det er ikke tvil om at Falstad-fangene kan plasseres i kategorien krigsofre. Problemet ligger likevel ikke i spørsmålet om hvorvidt de er ofre eller ikke. Denne oppgaven vil hevde at én problematisk side dreier seg om hvordan man som offer kan «forsvinne» i en gruppe. Konsekvensen av å bli plassert i en offerkategori kan være at man mister sin individualitet, eller i mindre grad betraktes som et individ av omgivelsene; man står i fare for å bli anonymisert, usynliggjort og/eller fremmedgjort. Selve begrepet *offer*, eller tvetydigheten i begrepet, kan også problematiseres. Lacerda (2016) viser blant annet til Hannah Arendt når hun formulerer sine tanker som følger:

There is a certain degree of ambiguity in the word 'victim.' This ambiguity dates back to the word's Latin origin, *victima*, and still carries some of its original meaning: the animal offered in sacrifice to the gods (Lacerda, 2016, s. 181).

Ifølge Lacerda trekker Hannah Arendt, som selv var jøde og offer for nazistenes grusomheter, linjer mellom det å være offer og det å bli redusert til et objekt, og argumenterer for at det innbakt i selve *begrepet* offer ligger en fornektning av menneskers

evne til å handle. Det å anerkjenne lidelse hos en person utelukker ikke den personens evne til å handle. Et offer blir altså noen som kun blir utsatt for handling, mens deres egne evner til å utføre handlinger blir «tilsidesatt». For å unngå dette må man avstå fra å definere den lidende som et objekt utsatt for handling (Lacerda, 2016, s. 188). Også andre kobler offerbegrepet til en deterministisk forståelse; det å bli et "objekt", et hjelpeløst offer for andres handlinger eller ytre omstendigheter. Å bli definert som et offer kan redusere menneskers rolle i sitt eget liv til en passiv rolle, selv om offerrollen riktignok også kan fremkalle sympati (Van Dijk, 2009, s. 1). Videre blir menneskers status som ofre over tid mer abstrakt, og samtidig dypere innlemmet i identiteten (Meredith, 2009, s. 260). Det kan argumenteres for at offerrollen ikke bare kan påvirke offerets identitet og syn på seg selv, men at det å bli tilegnet en rolle som offer også vil kunne ha innvirkning på omgivelsenes syn på personen. For å unngå objektivisering vil enkelte avvise begrepet *offer* helt:

Consequently, a systematic refusal of the epithet 'victim' [...] may be said to be [a] way to resist and oppose this objectification [...]. Unless it is conceived in a sufficiently nuanced manner, the role of victim ossifies individuals in the condition of object [...] (Lacerda, 2016, s. 184).

Offerrollen forstås tilsynelatende ut fra de handlingene som er utført *mot* en person, heller enn personen i seg selv (Lewis, Hamilton & Elmore, 2019s, s. 4331-4332). Dette gjenspeiles i språket som blir brukt når ofre omtales, som legger fokus på hendelsen fremfor personen (Lewis, Hamilton & Elmore, 2019, s. 4325). En vesentlig distinksjon når man snakker om «offer» er å skille mellom det å *være et offer* og det å *være offer for noe*. Det vil være uunngåelig å – i løpet av livet – være et offer for noe, men ved å *være et offer* gjør man offerrollen til en, ikke uvesentlig, del av sin identitet. Det er viktig å anerkjenne muligheten for å være et *offer for noe* uten at offerrollen blir innlemmet i ens identitet. Fangene som kan hevdes å være ofre for nazismen, var ikke ofre i enhver situasjon: som individ må den enkelte nødvendigvis ha hatt mange ulike sider og ulike roller, mange erfaringer og år som ikke var preget av fangenskap. Likevel kan det antas at det å bli definert, av seg selv og/eller andre, som *offer*, påvirker både ens egen identitet og selvbilde og hvordan andre betrakter en. Generelt er det slik at det å dele mennesker inn i kategorier er egnet til å skape distanse. Å bli plassert i en offerkategori kan bidra til fremmedgjøring på den måten at det man har vært utsatt for skygger for den man er, eller i det minste skygger for å vise hele personen.

5.2 Falstadfangene som ofre

Det har, som vist i kapittel 4 over, vært ulike syn på fangene i etterkrigstiden, og offerrollen har ikke alltid vært betonet på samme måte som i dag. Hovedfokuset ble flyttet fra motstandskamp og heltmodig innsats (vektlagt i den første grunnfortellingen), til dagens vektlegging av lidelse og offerposisjon. Denne oppgaven ønsker på ingen måte å stille spørsmål ved offerstatusen til mennesker som satt i fangeleirer under krigen, eller å diskutere hvorvidt disse ble utsatt for mishandling, overgrep og forbrytelser, slik fangene på Falstad ble. Det som derimot er poenget, er å forsøke å nyansere offerbegrepet med henblikk på å unngå objektivisering og pasifisering av ofre. I forlengelse av dette er et interessant å diskutere i hvilken grad offerstatus og identitet henger sammen. Det å være offer behøver ikke være «det eneste» man er eller «det viktigste» man er, men allikevel kan en slik kategorisering skygge for andre sider av «offerets» identitet, påvirkningskraft og egenskaper. Dette gjelder også fangene som satt på SS-Strafgefangenenlager Falstad.

Deres identiteter, personligheter og autonomi ble definert av mer enn kun de ugjerninger og den urett de ble utsatt for under oppholdet på Falstad.

Framferden til fangevokterne på Falstad varierte med skiftende «tidsånd» i leiren. Slik vist i kapittel 2.2 påvirket både «tidsånd» og hvilken fangegruppe (etnisitet) fangene tilhørte, deres kår. Forholdene på Falstad var svært dårlige i perioden mai 1942 til høsten 1943: kilder forteller om mange eksempler på fysisk og psykisk terror, mishandling og dehumanisering av fangene (Reitan, 2011). Perioden var brutal for alle, men spesielt var kårene vanskelige for jøder og utenlandske fanger: grupper som ifølge den nazistiske raselæren ble sett på som 'Untermenschen'. Om østeuropeiske tvangsarbeidere i Norge er det beskrevet at de ikke hadde andre rettigheter «[...] enn å holdast i live, så vidt det var, til dei strauk med av svolt eller sjukdom, eller vart arbeidsuføre av andre grunnar, eller vart såpass mislikte at dei var modne for å avlivast» (Magne Skodvin, 1990, sitert i Hatlehol, 2020, s. 65). Fangenes livsbetingelser ble altså påvirket av raseideologiske oppfatninger (Soleim, 2005, gjengitt i Hatlehol, 2020, s. 71-72). Dette bildet blir bekreftet av fanger som tilhørte de mest utsatte gruppene, slik som Juius Paltiel og brødrene Assor og Asriel B. Hirsch som overlevde både Falstad og Auschwitz. Etter krigen uttalte de at «ingenting var verre enn Falstad» (Falstadsenteret, 2007, s. 23). Petar Krasulja, en av tre serbiske fanger som flyktet fra Falstad i oktober 1943, uttalte: «Jeg følte at jeg befant meg i dødens venterom på Falstad. Jeg visste ikke om jeg ville overleve neste dag. Ingen visste når neste henrettelse skulle skje. Det var den verste følelsen man hadde på Falstad» (Falstadsenteret, 2007, s. 41; Reitan, 2011).

Generelle strafferaksjoner på Falstad var blant annet brev- og besøksforbud, straffeeksersis og ekstraarbeid, opphold i mørkecelle eller det såkalte straffekompaniet samt mishandling under «skjerpede forhør» (Reitan, 2011). Fangebehandlingen bedret seg mot slutten av krigen: det er til og med fortalt om samvær mellom fanger og enkelte av vokterne i denne perioden (Reitan, 2011).

I lys av det som ble sagt innledningsvis i oppgaven om den lille og den store historien, kan det hevdes at i «den store historien» er fangene som satt på SS-Strafgefangenenlager Falstad, krigsofre. Dertil utgjør de en liten promille av den enorme gruppen som var ofre for det nazistiske systemet. I den store historien kan den enkelte fangen forsvinne i «massen». Da er vi tilbake på det som er denne oppgavens formål: nemlig å finne nyansene i det å være et offer. Storeide (2007, s. 20-21) snakker om fanger i konsentrasjonsleirer når hun beskriver hvordan fanger her ikke var suverene individer, men uniformerte og glattbarberte numre i en stor masse. Fangene «[...] hadde ingen frihet, men var underlagt et strengt leirreglement som regulerte livet i den minste detalj» (Storeide 2007, s. 20). Falstad var ingen konsentrasjonsleir, men også her var det slik at fangene ikke bestemte over eget liv, og dessuten levde med usikkerhet og redsel for hva som kunne komme. Det å ha autonomi i sitt eget liv er essensielt for å skape sin egen identitet. Identitet er ikke noe som oppstår i et vakuum; den er relasjonell og kan endre seg etter hvilken kontekst man befinner seg i (Harris & Cipolla, 2017, s. 67). Det kan hevdes at det ligger i det nazistiske fangeleirsystemets vesen å dehumanisere mennesker. For eksempel bidrar fangeuniformer og nummer i stedet for navn til å ta vekk mye av ens identitet. Den materielle kulturen i en fangeleir, sammen med materialiteten (samspillet mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører), skaper ofre. Også *mangel på* eller *fravær av* tilgjengelig materiell kultur kan være en vesentlig faktor i undertrykkelse av mennesker. I forlengelse av dette kan det argumenteres for at fangeleirers materielle kultur er sterkt medvirkende i å skape offeret.

6 Fangeleirens materielle kultur

Med *materiell kultur* menes den fysiske verden slik den er modifisert av mennesker. Materiell kultur kan omfatte landskap, bygninger og gjenstander, men er ikke begrenset til dette. I en utvidet betydning refererer materiell kultur til omverdenen slik den er modifisert etter menneskers tanker og kultur, og omfatter «[...] that sector of our physical environment that we modify through culturally determined behaviour» (Deetz, 1996, s. 35). Begrepet dekker med andre ord noe langt mer enn artefakter alene. Materiell kultur kan for eksempel være åker og dyr, dammer og språk (Deetz, 1996, s. 35-36). Ut fra denne definisjonen kan en hevde at en fangeleirs materielle kultur inkluderer alt fra bygninger og konstruksjoner som gjerder og vaktårn, til landskap, voktere og vokternes språk, vakthunder og våpen. Materiell kultur «[...] har like mye innflytelse på den sosiale verden som den sosiale verden har på materiell kultur» (Jasinski, 2014, s. 33-34). Når vi skal se på hvilken påvirkning en fangeleirs materielle kultur kan ha hatt på fangene, er det hensiktsmessig å benytte aktør-nettverksteori, nærmere bestemt det Latour skriver om artefaktens interaksjon med og inngripen i menneskelige praksiser: nemlig at alt som er med på å skape endring er en aktør (Latour, 2005, s. 72). Som nevnt i kapittel 3 har objekter evne til å tillate, oppmuntre, foreslå, påvirke, gjøre mulig, forby og mer, i tillegg til å være bestemmende for handling (Latour, 2005, s. 72). Det er ingen tvil om at fangeleirens materielle kultur og fysiske miljø gjorde en forskjell gjennom å være aktører som satte store begrensninger på handlingsrommet til fangene. Ting som høye gjerder, piggråd, låste dører og vaktårn utøvde kontroll og var med på å regulere og disiplinere atferd med ordløse forbud og påbud. For eksempel er det sannsynlig at piggrådsgjerdet markerte grenser for hvilket område fangene kunne bevege seg innenfor uten at det var nødvendig at fangene fikk muntlig eller skriftlig informasjon om dette. Det å se vaktårn med bevæpnede voktere må ha gitt en følelse av å være konstant overvåket og at det var en overhengende trussel for at våpnene kunne bli brukt. Eller å se våpen i en fangevokters hånd gir et sterkt signal om at fangen er uten makt i den situasjonen. Ut fra dette kan man påstå at fangeleirens materielle kultur inngikk som en del av nazistenes maktstruktur.

Den franske sosiologen Henri Lefebvre har introdusert to begreper som kan være nyttige når man undersøker sammenhengen mellom materiell kultur og offerrolle: *espace conçu* og *espace vécu*. Reinhard Bernbeck & Susan Pollock (2018, s. 455) forklarer begrepene som det *forestilte rom* (*espace conçu*) og det *levde rom* (*espace vécu*). Et *rom* kan defineres som et fysisk avgrenset område, og kan være enten naturlig eller menneskeskapt. Funksjonen av et rom skapes gjennom forholdet mellom det fysiske rommets egenskaper og mennesket som beveger seg i og bruker det. Rom planlegges (*det forestilte rom*) og brukes (*det levde rom*), og oppfattes ulikt avhengig av hvilken situasjon de ulike menneskene i rommet befinner seg i. For en fange vil tilværelsen i en fangeleir åpenbart være ganske annerledes enn for fangevokteren som befinner seg i samme leir. *Det forestilte rom* refererer til hvordan rommet er planlagt, som regel av personer i maktposisjoner. I tilfellet SS-Strafgefengenslager Falstad var det okkupasjonsmakten som var skapere av rommet både innenfor piggrådsgjerdet og det omkringende landskapet. Dette rommet ble designet for å kontrollere, begrense og undertrykke. Den materielle kulturen var med på å utøve terror og vold. Piggrådsgjerdene satte en klar fysisk sperre for området fangene kunne bevege seg i. Samtidig må det ha vært en psykisk hindring: hvis man skulle finne på å bevege seg utenfor gjerdet, satte man både sitt eget og andres liv i fare. Dermed ble den fysiske sperren også en påminnelse om de frihetene man er frarøvet og mulige konsekvenser ved eventuelle forsøk på å krysse grensene.

Figur 8. Ett av vaktårnene rundt leirområdet på Falstad. Bildet er trolig tatt i 1945, kanskje kort tid etter frigjøringen. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

Ifølge Bernbeck & Pollock (2018, s. 455-456) var nazifangeleirene konstruert på en måte som skulle utelukke materiell kultur som tillot handling. Her kan teorien om *det levde rom* vise hvordan de som brukte «rommet» på tross av dette kunne skape en alternativ virkelighet utenfor rommets tiltenkte funksjon gjennom sin samhandling med den materielle kulturen. På Falstad var fangene tvunget til å forholde seg til leirens fysiske strukturer, regler og påbud, men de kunne – om vi legger Lefebvres tanker til grunn – utfolde seg innenfor disse grensene gjennom å ta i bruk den materielle kulturen de hadde tilgjengelig. I forlengelse av dette kan det argumenteres for at offeret blir skapt i det forestilte rom, mens individet i større grad kommer frem når man studerer *det levde rom*. Sagt med andre ord kan offerrollen nyanseres gjennom å se på hvordan fangene som levde på Falstad, brukte «rommet».

6.1 Det forestilte rom

Berbeck & Pollock (2018, s. 455) viser hvordan Lefebvres terminologi kan anvendes i arkeologiske analyser av nazistenes fangeleirer under 2. verdenskrig: fangeleirens *forestilte rom* kan rekonstrueres ut fra

- a) reguleringer iverksatt i sammenheng med konstruksjon
- b) oppdelingen av menneskene som lever der/bruker rommet
- c) de fysiske bygningene og andre konstruksjoner

Alt dette kan sies å være elementer av strukturell vold som fangene i nazistenes leirer, inkludert fangene på Falstad, ble påført. Det var et mål for nazistene at den fysiske utformingen av bygningene i fangeleiren skulle «set an extremely narrow material frame for action that assured a complete implementation of the disciplinary objectives of the camp leadership» (Bernbeck & Pollock, 2018, s. 455-456). «Det forestilte rommet Falstad» var planlagt og gjennomført etter denne standarden, og den materielle kulturen på Falstad kan, i tråd med det som er sagt over, beskrives som atferdsregulerende og begrensende. I tillegg kan det hevdes at den var reduserende med tanke på den enkelte fange som individ og subjekt. Falstad var et «voldelig og rettsløst rom» (Nilssen & Reitan, 2021, s. 84) utformet med tanke på undertrykkelse og dehumanisering, og «systemets strukturer holdt fangene nede mentalt – av frykt og redsel, uro og ubehag» (Nilssen & Reitan, 2021, s. 57).

Nilssen & Reitan (2021, s. 22) har argumentert for at skolebygningen som ble reist tjue år før krigen lett har glidd inn i

sin nye rolle, inspirert som den var av tysk fengselsarkitektur. Mange fysiske strukturer ble bygget på området i løpet av krigsårene. Fra 1941 ble det reist piggtrådgjerder,

Figur 9. Sovjetiske fanger bak piggtråden på Falstad ca. 8. mai 1945. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

fangebrakker, vaktbrakke, vaktårn, latrine, kommandantbolig, keramikkverksted mm. (Jasinski et. al., 2014, s. 4). Til sammen utgjorde de fysiske strukturene et *terrorlandskap*, kjent fra andre deler av det nazi-okkuperte Europa. Etter *terrorlandskapets* prinsipper ble også området rundt leiren rensket for vegetasjon. Slik sikret man at man hadde god oversikt og kontroll over den omkringende naturen. Litt utenfor leiren fantes et steinbrudd der noen av fangene var satt til å arbeide. Formålet var å hente ut stein, frakte det ned til leiren og knuse til pukk som okkupasjonsmakten kunne bruke til å anlegge vei. I og med at dette var vanlig praksis i nazistenes leirer, kan man si at steinbruddet bidro til at SS-Strafgefangenenlager Falstad var en del av det større, pan-Europeiske nettverk av fangeleirer (personlig kommunikasjon, M. E. Jasinski, 25.04). Henrettelsesplassen i Falstadsbogen understreket terrorlandskapet ytterligere, og vitner i dag om den mørkeste delen av Falstads historie (Jasinski, 2017, s. 650-651). Steinbruddet kan sies å ha vært en del av en «overordnet oppskrift» for en SS-leir; har med andre ord inngått i okkupasjonsmaktens *forestilte rom*.

Figur 10. Tegning fra Falstad fangeleir, "Steinbruddet".
Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)

I tillegg til større bygninger og anlegg, var leiren, som nevnt innledningsvis i dette kapitlet, også preget av annen type materiell kultur. All denne materielle kulturen sammenlagt kan sies å ha representert delegert makt fra det nazistiske systemet. Sagt med andre ord ble makten speilet i den materielle kulturen, og understreket asymmetrien som befant seg i maktforholdet mellom fange og fangevokter som representant for okkupasjonsmakten. Fangene ble en del av en verden som hadde som formål å redusere dem som mennesker. Mytum

(2013, s. 169) skriver at de begrensende og atferdsregulerende egenskapene til fangeleirens materielle kultur, ikke bare kom til uttrykk i leirens fysiske strukturer, men også gjennom den begrensede *tilgangen* til materialer som fangene selv kunne bearbeide. Ved ankomst til Falstad ble fangenes personlige eiendeler konfiskert av vokterne (Nilssen & Reitan, 2002, s. 10). Inne i leiren hadde de lite tilgang på hverdagslige gjenstander, materialer og ressurser. Tidligere fanger har beskrevet livet i fangenskap som en svært monoton tilværelse uten mulighet for individuell utfoldelse (Nilssen & Reitan 2002, s. 13). Enkelte fanger ble satt til å arbeide i fangeleirens verksteder. For eksempel ble fanger som hadde relevant erfaring og fagkunnskap, beordret til å utvikle produksjon av den såkalte Falstad-keramikken (Jasinski, 2015, s. 34-40). Ifølge beretninger skal offiserer og voktere ha bestilt gjenstander fra fangene som arbeidet i leirens verksteder, for å sende hjem til sine familier i Tyskland. Andre fanger produserte blant annet boller, skrin og leketøy på leirens treskjærerverksted. Disse produktene tilfalt også i stor grad leirledelse og voktere, og ble ofte sendt til familie og bekjente i Tyskland (Reitan, 1999, s. 59). Dette forteller om at til tross for at fangene hadde tilgang til råmaterialer, fikk de i liten grad selv eierskap til gjenstandene de produserte. Mange av gjenstandene som er i Falstadsenterets eie, vitner

om at fanger har funnet både tid og materialer til å produsere egne gjenstander. Dette fører oss over til fangenes *levde rom*.

6.2 Det levde rom

Begrepet *espace vécu* (*det levde rom*) handler om hvordan rommet brukes, og det at rommet skapes gjennom samhandling mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører. På tross av at fangene på SS-Strafgefengelsen Falstad var tvunget til å forholde seg til nazistenes *forestilte rom*, kunne de bevege seg innenfor disse grensene på en måte som tillot dem å skape en utvidet fangeleirtilværelse. Hvilket rom fangene selv har klart å skape, kan antas å ha hatt sammenheng med hvilken periode fangene befant seg i leiren på, hvilken fangegruppe de tilhørte og sannsynligvis også hva slags personlig driv den enkelte fange hadde i å samhandle med sine omgivelser. På tross av dehumaniserende omgivelser, tok fanger i bruk materialer og skapte gjenstander, både i tråd med leirens reglement og på tross av begrensninger og forbud.

Det antas å ha vært ulikt om og i hvilken grad fangene på Falstad hadde fritid, men kilder viser til ulike former for aktiviteter på kveldstid, blant annet spill som sjakk og bridge, diktning, sangkor og treskjæring. En del dikt og tegninger fra Falstad er samlet og utgitt i Thorleif Sellægs «100 tegninger fra Falstad» (1945) og Leif Hallebys «Falstad» (1945). Det er mye som tyder på at mulighetene for kreativ og kunstnerisk utfoldelse var størst i leirens etablerings- og avslutningsfase. Fangenes produksjon av nyttegjenstander som sigaretttui, piper, tallerkener, kopper og kar, var da stor (Reitan, 2011).

Fangeleiren, som var konstruert i henhold til *det forestilte rom*, satte grenser, undertrykket og forbød. Men i *det levde rom* – i samspillet mellom de ulike aktørene – kunne det skapes et handlingsrom som utvidet *det forestilte rom*. På denne måten kan forholdet mellom *det forestilte rom* og *det levde rom* bidra til å nyansere bildet av fangene som ofre: de var ikke passive ofre for kontroll og undertrykkelse, men aktive aktører til tross for at de beveget seg innenfor strenge rammer. På tross av ulike gjenstanders sterke inskripsjoner (som har lagt føringer på handling), kan fanger ha forsøkt å omgå disse føringene så langt det har latt seg gjøre. Dette kan blant annet ses i sammenheng med at samhandling mellom mennesker og gjenstander kan ses på som en overlevelsesstrategi, som gjør det mulig å takle en uforutsigbar tilværelse (Mytum, 2013, s. 178). I en fangeleirtilværelse kan gjenstander, også tilsynelatende uviktige gjenstander, bli viktige aktører. Når vi i kapittel 7 skal se på gjenstandene laget av Falstad-fanger, er det *det levde rom* vi befinner oss i.

7 Gjenstander

Gjenstander kan igangsette følelser og refleksjoner hos mennesker, og spille en rolle i det å skape dialog med fortiden (Schofield, 2005, s. 94). Slik beskrevet i kapittel 4.4 kan fangeproduserte gjenstander fra Falstad regnes som minnebærende kulturprodukter – en type produkter som kan antas å ha fått en mer betydningsfull rolle i takt med at tidsvitner har falt fra, og krigsminnet har gått over fra å være et kommunikativt minne til et kulturelt minne. Slik Stugu (2021, s. 132) påpeker, kan gjenstandene vekke interesse for fangene og deres opplevelser i fangeleiren. Men utover det å være elementer i en minnekultur, kan gjenstandene – i lys av aktør nettverksteori, samt *det forestilte* og *det levde rom* – også være et verktøy for å belyse ulike fangers, eller fangegruppers, offerrolle. Som nevnt i kapittel 3.2.1 vektlegger ANT at det ikke er mulig å studere mennesker eller ting hver for seg, fordi menneskelige og ikke-menneskelige aktører tilhører samme verden og er med på å virke inn på og definere hverandre. Også i kapittel 3.2.1 ble Falstad beskrevet som et «fangeleirsamfunn», kjennetegnet av en materiell kultur som satte sterke begrensninger på hvordan fangene kunne være aktører i eget liv. Men også i en fangeleirs begrensende omgivelser er mennesker og materiell kultur tett sammenvevd og interagerende. Her kan vi knytte tråder til Lefebvres *forestilte* og *levde rom* (kap. 6), der *det levde rom* viser til hvordan rommet skapes gjennom samhandling mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører. Som nevnt var fangeleiren konstruert i henhold til *det forestilte rommet* på den måten at det var strengt grensesettende og undertrykkende, men i *det levde rommet* var fangene aktive aktører som samhandlet med sine omgivelser – de var ikke bare passive ofre. Hvilket rom fangene har fått og/eller skapt, kan imidlertid antas å ha hatt sammenheng med flere faktorer, for eksempel tidspunkt for oppholdet, hvilken fangegruppe (etnisk norske, jødiske, russiske, jugoslaviske etc.) en tilhørte, samt den enkelte fanges tilganger, privilegier og/eller personlighet. Fangearbeidene ble produsert i ulike kontekster innenfor fangeleirens grenser. Som nevnt innledningsvis (i kap. 1.2) kan vi i lys av ANT betrakte de ulike kontekstene som ulike *nettverk* av mennesker og materiell kultur. Falstad-gjenstandene må ses i lys av det nettverket eller den «veven» de en gang ble til i. Ved hjelp av ANT vil det i det følgende identifiseres ulike nettverk på Falstad, nærmere bestemt keramikkverkstedet, treskjærerverkstedet og det oppgaven har valgt å kalle «utenfor verkstedene». Vi skal se at de ulike nettverkene i ulik grad «tillot» kreativ aktivitet, altså at fanger tok i bruk materialer og skapte gjenstander både *i tråd med* leirens reglement og *på tross av* begrensninger og forbud.

Som beskrevet i kap. 5.1 er det ikke tvil om at alle fanger på Falstad kan plasseres i kategorien krigsofre, i den forstand at de alle var ofre for nazismen. Men de var ofre i ulik grad, blant annet hadde de ulik tilgang til verksteder, verktøy og materialer. Det er her gjenstandene kan være «vitner». Oppgaven skal argumentere for at hvilket nettverk gjenstandene ble produsert i, kan bidra til å nyansere fangenes offerrolle. I kap. 5.1. ble det vist til Arendt som hevdet at det innbakt i selve *begrepet* offer ligger en fornektning av menneskers evne til å handle, og argumenterte for at det å anerkjenne lidelse hos en person ikke utelukker den personens evne til å handle. Oppgaven anser, i likhet med Arendt, at alle har evne til å handle, men vil argumentere for at det innenfor piggrådgdjerdene på Falstad var ulike handlingsrom for ulike fanger. Som nevnt i kapittel 6.2 har mennesker i fangenskap ofte utviklet ulike overlevelsesstrategier for å håndtere aspekter ved fangeleirtilværelsen (Mytum, 2013, s. 169). Gilly Carr (2011, s. 130) sier at handlingen å produsere en gjenstand kan antas å ha vært terapeutisk på den måten at fangene kunne distansere seg fra omstendighetene, og håndtere livet i fangeleiren. Gjenstander som tok lang tid å produsere og å bruke, var spesielt effektive i så måte (Carr,

2011, s. 140). Det å modifisere gjenstander kan også ha vært en måte å gjenvinne kontroll over sitt eget liv i fangeleiren, der kontrollen ellers lå hos undertrykkerne (Jasinski, 2017, s. 658). Videre kan bruken av materiell kultur i fangenskap ha vært en måte å definere identitet, vise motstand og forhindre kjedsomhet (Mytum, 2013, s. 170). Gjenstander laget av fanger på Falstad kan fortelle noe om de ulike fangenes handlingsrom og hvilke forhold fangene levde under, og på denne måten gi et inntrykk av fangenes offerrolle, med andre ord være med på å nyansere vårt bilde av fangene som ofre.

I det følgende vil det gis en kort oversikt over Falstadsenterets samlinger (7.1), og deretter vil det bli tematisert hvilken betydning gjenstander som har blitt til under «ekstraordinære omstendigheter», kan få (7.2). I kapittel 7.3 tar oppgaven for seg fangearbeider fra Falstad, og analysen kobles til tre ulike aktør-nettverk i fangeleiren.

7.1 Falstadsenterets samlinger

Organisasjonen Norsk Jugoslavisk Samband har hatt stor betydning for gjenstands-samlingen på Falstadsenteret. Den ble etablert i 1945 på grunnlag av venns-kapsrelasjoner mellom nordmenn og jugoslaver som hadde sittet i fangeleirer i Norge under krigen. I 1983 tok organisasjonen initiativ til å samle inn «bilder, tegninger, dagligdagse gjenstander fra fangeleiren, ting som fangene hadde laget» (Falstadsenteret, *Spor og minner*, s. 2), men endte opp med også å inkludere gjenstander fra Falstad skolehjem og Innherad Tvangsarbeidsleir. Etter hvert deltok også andre aktører i arbeidet med innsamling av gjenstander. Blant annet Falstad museum, som ble etablert i 1995, samlet flere gjenstander blant befolkningen på Ekne. Etter 25 år med innsamling ble utstillingen *Spor og minner* satt opp høsten 2008. Majoriteten av gjenstandene i utstillingen var fangearbeider, hvorav enkelte bar både navnetrekk og fangenummer og vitnet om mye aktivitet i leirens verksteder. Spesielt mange gjenstander kom fra leirens keramikk-, treskjærer- og snekkerverksteder (Falstadsenteret, *Spor og minner*, s. 2).

Per 2002 forvaltet Falstadsenteret en gjenstandssamling på om lag 15 hyllemeter (Nilssen & Reitan, 2002, s. 2), og samlingen blir stadig utvidet. Gjenstandene har ulike opphav. Noen er hentet inn fra arkivstudier i inn- og utland, andre er gaver fra tidligere fanger eller tidligere fangers familie og mer enn 3.000 gjenstander og gjenstandsfragmenter kommer fra arkeologiske utgravninger på området. For å gjøre gjenstandsmaterialet lett tilgjengelig for forskning og undervisning er det brukt store ressurser på å kartlegge, registrere og systematisere samlingen (Nilssen & Reitan, 2002, s. 2). Ifølge Jasinski (2017, s. 658) bør gjenstandene betraktes som avgjørende elementer i Falstads historie. Han viser til at enkelte av gjenstandene har en stemningsfullhet og en emosjonell kraft som kan påvirke det nåværende sosiale minnet om Falstad. Dette er i tråd med det Burström sier om at ting ikke bare er kunnskapsobjekter, men at de også kan fremkalle minner og har en emosjonell dimensjon som berører mange mennesker (Burström, 2007, s. 101). Som nevnt i kapittel 4.4 er man i dag avhengig av minner som er nedfelt i kulturprodukter (*kulturell erindring*) fordi kommunikative minner ikke (eller i svært liten grad) er tilgjengelig (Stugu, 2021, s. 17-18). Gjenstandene laget på Falstad kan forstås som små fragmenter av den store historien om andre verdenskrig på samme måte som menneskene som laget gjenstandene var små fragmenter, eller retttere sagt individer, i den store gruppen *krigsofre*.

7.2 Gjenstander forbundet med konflikt

Fangeproduserte gjenstander kan sies å representere et forhold utenom det vanlige mellom mennesker og tingene de har produsert og verdsatt i vanskelige tider. For en fange kan det

å bruke hender og kreativitet på å produsere en gjenstand, være en form for overlevelsesstrategi. Den fangeproduserte gjenstanden kan i tilfelle ses som et symbol på motstand, håp og identitet. I ettertiden kan den samme gjenstanden være bærer av minner, blant annet om kameratskap med mennesker som befant seg i samme situasjon. Gjenstandene produsert i fangenskap får dermed betydning ut over sin funksjon som nyttegjenstand eller kunstobjekt (Saunders, 2011, s. 23; Rydén, 2018, s. 511). Med sin historie er gjenstandene mer enn bare sin form og materiale: de kan også ses på som «vitner» om livet i fangeleiren og kan derfor, som Jasinski (2017, s. 658) påpeker, ha en emosjonell kraft som er med på å forme minner om livet og hendelsene i fangeleiren. Det samme synet finner vi hos antropologer som ser denne typen gjenstander som betydningsfulle ikke kun i sin opprinnelige funksjon, men også gjennom at de vitner om tankene og ideene til sine produsenter (Saunders, 2011, s. 109-110). Nicholas Saunders bruker begrepet *trench art* om gjenstander som er laget av soldater som befant seg i skyttergravene under første verdenskrig. *Trench art* defineres som (min oversettelse) «enhver gjenstand laget av soldater, krigsfanger og sivile, fra krigsmateriell eller annet materiale, så lenge gjenstand og den som lagde gjenstanden er forbundet i tid og rom med væpnet konflikt eller dens konsekvenser» (Saunders, 2011, s. 13). Definisjonen er ganske vid, men Saunders sikter primært til gjenstander som ble produsert i skyttergravene under første verdenskrig. Selv om fangearbeidene fra SS-Strafgefengelsen Falstad er produsert under andre verdenskrig, og i en fangeleir istedenfor i en skyttergrav, kan man trekke linjer mellom denne materielle kulturen og *trench art*: nemlig det vesentlige forholdet at gjenstandene og de som lagde dem, «var forbundet i tid og rom med væpnet konflikt eller dens konsekvenser». Et annet av Saunders begreper, *prisoner of war-art*, kan også benyttes om Falstad-gjenstandene. Felles for begrepene er at de beskriver gjenstander som ble gjort personlige gjennom en eller annen form for bearbeiding, som spilte en rolle i menneskers liv under ekstraordinære omstendigheter – og at det er en type objekter som etter verdenskrigene lenge ble oversett og glemt (Saunders, 2011, s. 13, 21).

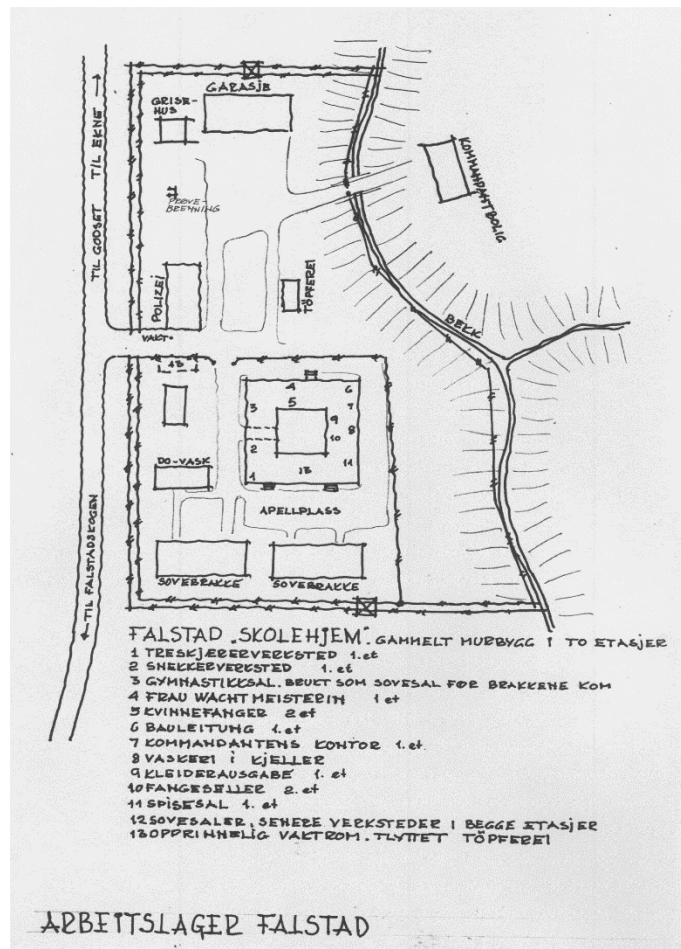
En gjenstand vil gjennom hele sitt livsløp bevege seg i tid og rom, og samtidig akkumulere nye lag av mening. Meningsinnholdet til gjenstander forsterkes når de befinner seg i konflikt (Atwood, 2012, s. 101). En begrenset tilgang til materielle ressurser gjør de ressurser som er tilgjengelige desto viktigere, både fordi de kan dekke nødvendige behov som ellers ikke dekkes, men også fordi de kan gi et utløp for kreativitet og dermed fungere som en mental flukt fra fangeleirens virkelighet. Personlige gjenstander produsert av fangene i fangeleiren, uansett om det er produsert legalt eller illegalt, kan vitne om en opposisjon mot nazistenes styre. Det kan være en måte å ta eierskap over sin situasjon og å opprettholde sin identitet i et system som aktivt prøver å undertrykke enkeltindividet. Gjenstandene hadde altså betydning i nettverkene de befant seg i, først som en ide hos fangene som produserte dem, dernest i den kreative prosessen fram mot ferdigstilling og til slutt som et ferdig produkt. Men også etterpå har gjenstandene tilhørt ulike nettverk, og må nødvendigvis ha hatt ulike (mer eller mindre viktige) aktør-roller i disse nettverkene. De gjenstandene som i dag er en del av gjenstandssamlingen på Falstadsenteret, har en viktig rolle – jf. det Atwood (2012, s. 101) skriver om at meningsinnholdet til gjenstander knyttet til krig og konflikt er forsterket også *etter* at konflikten er over. Da handler det om hva gjenstandene representerer eller er bærere av, og hvordan de inngår i nye nettverk i dag. Her kan gjenstandene fortsatt ha en sentral rolle som aktører, dvs. «noe som påvirker» (Tuddenham, 2015, s. v). Det konkrete, visuelle og håndfaste ved objektene er til hjelp når mennesker skal forestille seg, reflektere og huske. Som Serres (1995, s. 87,

gjengitt i Olsen, 2006, s. 15) sier det: «uten ting blir ideer og forestillinger luftige som skyer».

7.3 Fangearbeider fra Falstad

Når denne oppgaven ønsker å se på fangeproduserte gjenstander fra Falstad, er det fordi disse gjenstandene kan være med på å fortelle noe om *det levde rommet* i fangeleiren. Som nevnt over, hadde *det forestilte rommet* SS-Strafgefengenenlager Falstad, i likhet med andre fangeleirer, en materiell kultur som setter begrensninger på handlingsrommet og virker undertrykkende. Fangene på Falstad var altså blant nazismens ofre. Når en betrakter gjenstander laget av fanger på Falstad, kan en imidlertid få et glimt av at fangene som aktive aktører har samhandlet med sine omgivelser. På den måten kan gjenstandene bidra til å nyansere bildet av fangene som passive ofre.

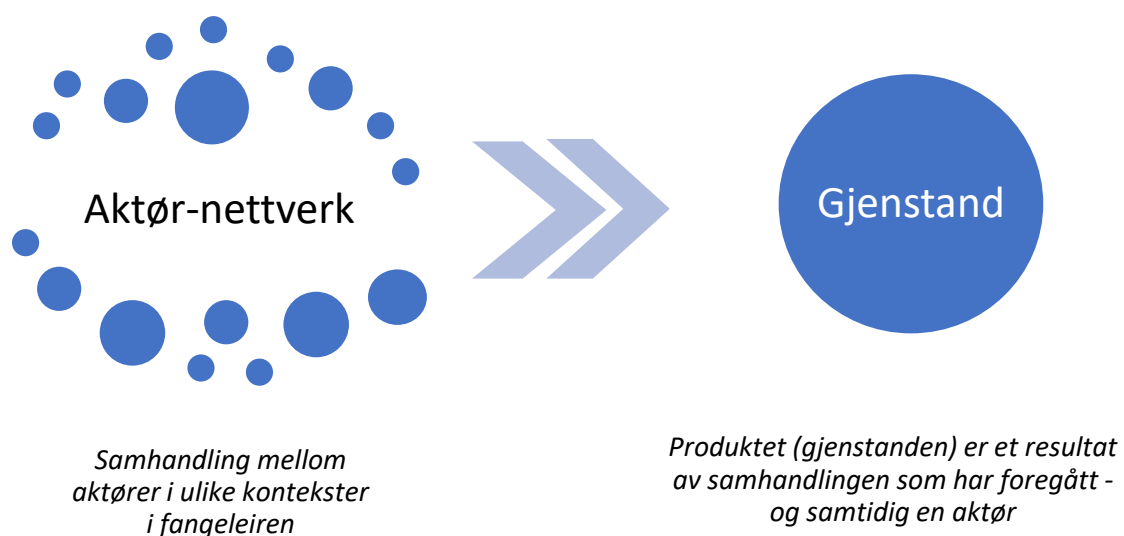
Innenfor det store «Falstad-nettverket» har fangene inngått i ulike mindre nettverk. Som oppgaven allerede har vært inne på, har hvilket nettverk/hvilken kontekst en fange kunne være aktør i, sannsynligvis hengt sammen med faktorer som for eksempel hvilken periode en fange var på Falstad eller fanges etnisitet eller fangegruppetilhørighet. På samme måte ble fangearbeidene til i ulike nettverk, og må ses i lys av det nettverket de ble til i. Når formålet er å forstå samhandlingen mellom mennesker og materiell kultur i en fangeleirsituasjon med utgangspunkt i *det forestilte* og *det levde rom* i tillegg til *oversettelse* og *inskripsjon*, må man begynne med å se på hvilke kontekster fangene og gjenstandene har befunnet seg i. I SS-Strafgefengenenlager Falstad ble fangearbeidene produsert i noen ulike kontekster, som kan ses som ulike nettverk som fangeleirens menneskelige og ikke-menneskelige aktører handler innenfor. Oppgaven har valgt å se på gjenstander fra tre ulike aktør-nettverk på Falstad: keramikkverkstedet (7.3.1), treskjærerverkstedet (7.3.2) og det nettverket som ikke kan stadfestes på samme måte som de andre, og derfor er kalt «utenfor verkstedene» (7.3.3). De ulike nettverkene har i ulik grad tillatt håndarbeid og kreativ aktivitet, og fangene tok i bruk materialer og skapte gjenstander både *i tråd med* leirens reglement og *på tross av* begrensninger og forbud.

Figur 11. "Arbeitslager Falstad". Tegning av Hans Grinde. Foto: Falstadsenteret, F-00120-001-001

Hvorvidt en gjenstand er laget *i tråd med* eller *på tross av* antas å ha betydning for gjenstandens verdi, både for fangen som laget gjenstanden og for ettertiden. Dette kan ses i lys av at i aktør-nettverksteori er en gjenstands verdi ikke en objektiv eller konstant størrelse, men et resultat av samspillet mellom aktører i nettverket gjenstanden inngår i. Det er rimelig å anta at verdien til en fangeprodusert gjenstand øker når gjenstanden blir produsert utenfor de kontekstene der leirregimet har lagt til rette for produksjonen av gjenstander. Det er imidlertid ikke gjenstandens verdi som sådan som er viktigst i denne oppgaven. Likevel kan nettopp denne verdien være et aspekt som bidrar til å nyansere offeret fordi den også kan knyttes til gjenstandens agens i nettverket; altså hvilken rolle gjenstanden har hatt i sin tilvirkningsprosess og hvordan den har påvirket nettverkets øvrige aktører.

Modellen under illustrerer hvordan samhandling mellom aktører i ulike nettverk i SS-Strafgefengelsen Falstad resulterer i et produkt; en gjenstand. Samtidig som gjenstanden kan sies å være et *produkt* av samhandling i et aktør-nettverk, kan man også si at den ferdiglagde gjenstanden *selv* er en aktør – enten det er i det samme nettverket eller i et annet nettverk. I dag inngår mange gjenstander som ble produsert i fangeleirperioden på Falstad, i Falstadsenterets «museumsnettverk».

Figur 12. Illustrasjon av hvordan gjenstander blir til gjennom nettverk. Av Sylvi Berger.

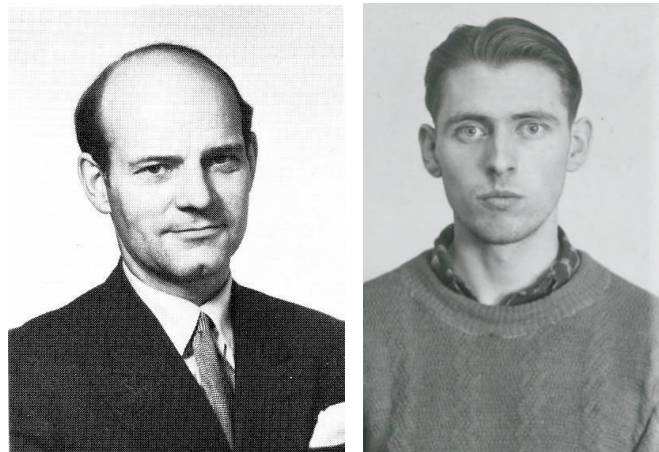
Oppgaven har valgt å legge vekt på begrepene *inskripsjon* og *oversettelse* for å forsøke å nyansere offerrollen i lys av fangeproduserte gjenstander og de nettverkene gjenstandene ble produsert i.

Når oppgaven definerer ulike aktør-nettverk knyttet til ulike kontekster på Falstad, vil dette selvsagt være kraftige forenklinger av virkeligheten. For det første er det slik at i den virkelige verden henger alt sammen med alt (slik at en må sette en kunstig grense for hvor et nettverk begynner og et annet slutter), dernest vil det bli svært omfattende om en skulle redegjøre for alle aktører, menneskelige og ikke-menneskelige, selv i det man har identifisert som et avgrenset nettverk. I aktør-nettverkene som er beskrevet i det følgende, er derfor bare aktørene oppgaven anser som mest sentrale, inkludert.

7.3.1 Keramikkverkstedet som kontekst

Under byggingen av kommandantboligen i 1943 ble det oppdaget blåleire i grunnen. Dette satte kommandant Werner Jeck på ideen om å produsere keramikk på Falstad. En kan dermed si at nettverket «keramikkverkstedet» startet med funnet av blåleire i kombinasjon med kommandant Werner Jecks tanker om mulig utvinning av leiren. Jeck kan derfor hevdes å ha vært den sentrale aktøren for utviklingen av *det forestilte rommet* «keramikkverkstedet». Han satte i gang prosessen som var startskuddet for at keramikk-nettverket tok form, det Callon (2007, s. 59) kaller for *oversettelse*: en prosess der aktørers handlingsrom og mulighet for interaksjon forhandles og avgrenses.

Planene om keramikkproduksjon var avhengige av den ikke-menneskelige aktøren blåleire: om leiren ikke hadde egnet seg til produksjon av keramikk, ville det ikke ha blitt noe videre utvikling av dette nettverket. Kommandant Jeck beordret to fanger, Nils Andreas Sørensen (professor i organisk kjemi ved NTH) og Hans Grinde (Sørensens student/assistent), til å bygge en keramikkovn og utføre en prøvebrenning. Det var deres bakgrunn som kjemikere som gjorde at kommandanten satte dem til dette arbeidet (personlig kommunikasjon M. E. Jasinski, 25.04.2023). Prøvebrenningen var vellykket, og Jeck la planer for produksjon. Han så på keramikkproduksjon som en mulig kilde til økonomisk gevinst, for eksempel ved å selge medisinflesker og bruksgjenstander til tyske kantiner (Falstadsenteret, *Spor og minner*, s. 2).

Figur 13. Nils Andreas Sørensen (høyre) og Hans Grinde (venstre). Foto: Strinda historielag og fanger.no

Av sentrale aktører i keramikk-nettverket som ble utviklet på kommandant Jecks initiativ, var først og fremst kommandanten selv – som en pådriver for byggingen av verkstedet og produksjonen av keramikk-gjenstander, samt blåleiren, som var selve råstoff-aktøren. Videre var fangene viktige for gjennomføring av selve produksjonen. Sentrale *ikke-menneskelige* aktører (utenom blåleiren) var verkstedbyggingen og produksjonsressurser, det vil si ulike typer verktøy, modeller, dreieplater og brenningsovn. Disse aktørene har foreslått eller pålagt retningslinjer for selve produksjonen: modellene la føringer for hvordan gjenstandene skulle se ut, dreieplaten gjorde det mulig å forme blåleiren, ovnen sørget for at keramikken gikk fra å være myk og formbar til å bli hard og solid slik at den kunne tas i bruk til tiltenkte formål. På denne måten la objektene – de ikke-menneskelige aktørene – føringer og skapte retningslinjer for arbeidet som skulle utføres, og på hvilken måte. En kan si at de ikke-menneskelige aktørene hadde sterke føringer for bruk (sterke inskripsjoner), gjennom at de var verktøy designet for nettopp bearbeiding og brenning av leire. I tillegg kan det antas at Jeck må ha utarbeidet manualer/regler knyttet til produksjonen (hva slags artikler som skulle produseres og til hvilke formål). Jeck hadde en *interesse* (keramikkproduksjon med tanke på økonomisk gevinst), og denne interessen har gjennom prosessen *oversettelse* blitt omsatt til *inskripsjoner* i ulike ikke-menneskelige objekter i nettverket (bygning, ovn og andre verktøy, manualer og regler for produksjon).

Siden keramikkverkstedet var et «underordnet nettverk» i en overordnet fangeleirkontekst med svært asymmetriske maktforhold, er det rimelig å anta at Jeck definerte og avgrenset handlingsrommet for fangene som ble hentet inn i nettverket, uten å legge inn noe særlig

Figur 14. Mange av keramikkgjenstandene som er i Falstadsenterets eie i dag, er gravert med et monogram bestående av en speilvendt F og en P. Monogrammet er en forkortelse for Falstad Pottery. Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)

rom for forhandling. En hendelse som underbygger denne antakelsen, er fortellingen om da Hans Grinde foreslo for kommandanten at keramikkverkstedet (på grunn av brannfare), burde plasseres på et av jordene utenfor leiren. Jeck markerte da hvem som hadde makten – og med det hvem som definerte handlingsrommet – gjennom å svare Grinde at «du kommer *aldri* utenfor dette gjerdet» (Digitalt museum, *Die Töpferei*).

I *det forestilte rommet* keramikkverkstedet kan en tenke seg at de fleste av nettverkets andre aktører – både menneskelige og ikke-menneskelige – ble hentet inn som *midler for å oppnå et mål*. Men *det forestilte rom* er nettopp noe *forestilt*. I virkelighetens verden, skjer det ting når et nettverks ulike aktører samhandler: *det levde rom* skapes. Det betyr at fangene som arbeidet der, *kan* ha funnet måter å bruke rommet på som har brutt med Jecks anvisninger for bruk. Ting som kan påvirke «ikke-reglementert» bruk, er for eksempel grad av kontroll underveis og etter at arbeidet pågår. Dette vet vi ikke mye om. Men det vi har informasjon om, er at det ganske raskt etter verkstedets oppstart, ble endringer i keramikk-nettverket. Tidlig i 1944 ble nemlig Werner Jeck sendt til Østfronten, og Georg Bauer ble satt inn som ny kommandant på SS-Strafgefangenenlager Falstad. Han delte ikke Jecks interesse for keramikkproduksjon og hadde ikke tro på dens økonomiske gevinst. Utskiftningen av kommandant må ha hatt innvirkning på samhandlingen i nettverket, blant annet gjennom at noen av inskripsjonene må ha blitt endret – for eksempel de som la føringer for produksjon for salg. Det ble fortsatt produsert keramikk: verkstedet var i drift til like før frigjøringen i 1945. I løpet av denne perioden ble det produsert en anselig mengde keramikkgjenstander (Digitalt museum, *Die Töpferei*). Flesteparten av keramikkgjenstandene som nå er en del av Falstadsenterets samlinger, er vaser og kopper (Langås, 2008, s. 26-28). Noen av gjenstandene er dekorerte. Kilder forteller at dekor var noe fangene eksperimenterte med etter hvert (Digitalt museum, *Die Töpferei*), og det kan tenkes at disse ble laget etter Jecks kommandantperiode, da økonomisk gevinst ikke lenger var målet for keramikkproduksjonen. En del av keramikken klarte fangene å gjemme unna, og ved frigjøringen ble keramikkgjenstander beholdt som minner eller gitt som gaver til familie og venner (Digitalt museum, *Die Töpferei*). Dette kan tolkes som at kontrollen var mindre under Bauer, og at fangene dermed kunne utvide *det levde rom* i større grad enn

det som sannsynligvis var mulig under Jeck. Med Bauer som kommandant var det kanskje større rom for at fangenes interesser og ideer kunne inskriberes i den materielle kulturen. De ikke-menneskelige aktørene – modellene, dreieplaten, ovnen og bygningen – hadde de samme egenskapene som før. Forskjellen lå i en ny *oversettelse* – en ny forhandlingsprosess – som kan ha ført til et handlingsrom med større mulighet for fangene til å utfolde seg kreativt.

Figur 15. Georg Bauer. Foto: Falstadsenteret (Flickr)

7.3.2 Treskjærer- og snekkerverkstedet som kontekst

Treskjærer- og snekkerverkstedet befant seg i første etasje av leirens hovedbygning. Verkstedet ble etablert under skolehjemperioden og forble mer eller mindre uforandret i løpet av krigsårene (Reitan, 1999, s. 96). Det kan tenkes at verkstedet ble tatt i bruk også i fangeleirperioden fordi leirledelsen anså det som en nyttig arbeidskommando. Her ble fangene satt i arbeid med å drive vedlikehold av leirbygningene. Arbeidet i treskjærerverkstedet var ettertraktet blant fangene, fordi man fikk større handlingsrom og ble mindre kontrollert enn ved andre arbeidskommandoer, som for eksempel steinbruddet og sagbruket (Hallesby & Osnes, 1945, s. 18-20). I tillegg til vedlikeholdsarbeid, ble det i verkstedet også produsert store mengder personlige gjenstander, både nyttegjenstander som sigarettetui, kopper, tallerkener, skåler og boller samt kunstneriske gjenstander og leketøy. Østeuropeiske fanger var spesielt kjent for å lage forseggjorte leker som av og til ble byttet mot mat fra lokalbefolkningen (Reitan, 1999, s. 61; Nilssen & Reitan, 2021, s. 60). Den tidligere fangen Arnold Mathisen har fortalt at «nesten alle fangene besøkte verkstedet en eller annen gang for å skaffe seg et treemne for å lage seg et minne fra oppholdet på Falstad» (Mathisen, sitert i Langås, 2008, s. 12). Dette kan tyde på at fanger har kunnet ha relativt fri tilgang til treskjærerverkstedet – i alle fall i leirens etableringsfase og i krigens slutfase, siden forholdene i leiren var bedre i disse periodene. I 1942 og 1943, da forholdene i leiren var spesielt harde, har fangene sannsynligvis ikke kunnet utfolde seg kreativt og kunstnerisk på samme måte (Reitan, 1999, s. 62, 131).

Figur 16. Trefugl, rød malt. Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)

Figur 17. Tegning fra Falstad "Treskjæring, høsten 1943". Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)

Sentrale menneskelige aktører innenfor nettverket var leirledelsen, fangevoktere og fangene. Ikke-menneskelige aktører var treverk/råstoff og verktøy, som for eksempel kniver, hammer, meisler, høvelbenker og malerkoster. Verktøyet bar med seg skript som la føringer for bruk, det vil si for selve utførelsen av arbeidet. Til sammen skapte verktøy og materialer et handlingsrom der det var mulig å utføre treskjæring- og snekkerarbeid.

Leirledelsen hadde interesse av både å sette fangene i arbeid og å bruke verkstedet i forbindelse med

drift og vedlikehold av leiren. Som nevnt over var forholdene i leiren varierende avhengig av «tidsånd» i ulike perioder. Gjenstandsmaterialet fra treskjærer- og snekkerverkstedet gjenspeiler dette: det finnes et betydelig høyere antall gjenstander fra tiden etter høsten 1943 og frem til frigjøringen – noe som bekrefter at leirledelsen i perioden våren 1942 til høsten 1943 satte vesentlig sterkere begrensninger på fangenes handlingsrom. På denne måten har de *oversatt* sine interesser til fangeleirens materielle kultur og styrket den materielle kulturens *inskripsjoner* slik at handlingsrommet ble redusert. Fra høsten 1943 og utover var imidlertid forholdene mildere, og det kan se ut til at fangene hadde friere tilgang på treskjærer- og snekkerverkstedet. Dette understrekes av at treskjæring har blitt beskrevet som noe fangene kunne drive med på fritiden (Reitan, 2011). Fangeberetninger forteller også om at man i treskjærer- og snekkerverkstedet hadde friere tøyler enn ved andre arbeidskommandoer (Hallesby & Osnes, 1945, s. 18-20).

I *det levde rommet* «treskjærer- og snekkerverksted» har verktøyene lagt samme føringer for bruk som i *det forestilte rom*, men ble likevel ikke (nødvendigvis) tatt i bruk med leirledelsens interesser som utgangspunkt. På denne måten kan det sies at leirledelsens inskripsjoner ble svakere. Fangene kunne derimot ha egne interesser for produksjon: interesser som har ført til nye forhandlinger – eller *oversettelser* – innenfor nettverket der fangen som aktør etableres som drivkraften bak tilvirkningen av gjenstander.

7.3.3 Gjenstander produsert utenfor verkstedene

På Falstad ble det produsert gjenstander også utenfor verkstedene, altså utenfor det man kan kalle leirledelsens «forestilte produksjonsrom». Som påpekt i kapittel 5.2 (som omhandler falstadfangene som ofre), var fangeleirens materielle kultur medvirkende i å gjøre fangene til ofre. *Det forestilte rommet* skulle være begrensende og undertrykkende. Okkupasjonsmaktens verdier, ideer og maktrelasjoner var innkapslet i ikke-menneskelige aktører som piggrådgerder og låste dører. Dette var aktører med sterke inskripsjoner; de bar med seg skript som la føringer for, eller rettere sagt begrenset, fangenes samhandling både med andre fanger og med ikke-menneskelige aktører i fangeleiren. Også *mangel på* eller *fravær* av tilgjengelig materiell kultur å samhandle med, kan ses som en undertrykkende faktor. Likevel ble det laget ting i «utenfor-konteksten»: i Falstadsenterets samlinger er det flere gjenstander som har blitt til utenfor fangeleirens forestilte produksjonskontekster.

I «utenfor-rommet» må det ha vært liten tilgang på verktøy og materialer, og fangene må ha tatt i bruk det de har funnet. Aktivitet som falt utenfor leirledelsens reguleringer, trosset inskripsjoner – og dermed også makten. Et eksempel på ulovlig kreativ virksomhet finner en i arbeidene til Thorleif Sellæg, som satt på Falstad fra november 1944. Han tegnet flere bilder og portretter på dopapir som han gjemte i en luftventil (fanger.no, *Thorleif Sellæg*). Et annet eksempel på at fangene i *det levde rommet* utvidet sitt handlingsrom, var at de lurte seg til å spille kortspill og sjakk på kveldene, selv om dette var forbudt (Nilssen & Reitan, 2021, s. 39).

Figur 18. "På sellegangen, 8/5-10/8 - 1944". Tegning av Oddvar Strand. Foto: Falstadsenteret (falstadarkivet.blogspot.com/2010/04/)

I «utenfor-nettverket» var ikke leirledelsen en aktør som har satt i gang produksjon av gjenstander, men derimot en aktør som forsøkte å forhindre kreativ aktivitet. Men som i de andre kontekstene beskrevet over, hang fangenes handlingsrom også her sannsynligvis sammen med en skiftende «tidsånd» i leiren. I perioder der forholdene var dårlige, må det ha vært vanskeligere å skape et eget handlingsrom – eller utvide det levde rommet – enn i «mildere» perioder. En annen ting som antas å ha påvirket fangers muligheter, var fangegruppetilhørighet/etnisitet. Jøder og utenlandske fanger, som ifølge nazistisk raseteori var undermennesker, levde under vanskelige forhold. Jødene fra Trondheim var dessuten på Falstad i den hardeste perioden; ingen av dem var i leiren da forholdene ble bedre fra høsten 1943. Da var de som ikke allerede var henrettet på Falstad, sendt videre til Auschwitz. Det er, så vidt bekjent, ingen gjenstander i Falstadsamlingen som kan knyttes til jødiske fanger. Det kan være flere årsaker til det. En mulig årsak er at jødene ikke var lenge på Falstad, en annen at de levde under så undertrykkende og dårlige forhold at de i enda mindre grad enn andre fanger, kunne skape et handlingsrom på tross av forbud og begrensninger. Det siste kan også sies om jugoslaviske fanger, hvorav en svært liten andel overlevde fangenskapet på Falstad. Gjenstanden som er avbildet under, er et messingskrin laget av den sovjetiske fangen «Misja». Når vi skal se på hvilke aktører «utenfor-nettverket» består av, er de menneskelige aktørene først og fremst fangene selv. Den enkelte fange samhandlet med det som var tilgjengelig av ikke-menneskelige aktører, ulike materialer, kanskje rester etter annen produksjon eller søppel og avfall som tomme hermetikkbokser o.l. Hva som har vært brukt som verktøy kan ha vært helt andre ting enn standard verktøy med sterk inskripsjon (som det er sannsynlig at fangene i «utenfor-nettverket» ikke har hatt tilgang på). I motsetning til keramikk- og treskjærerverkstedet hadde ikke fangene i dette nettverket tilgang på spesialiserte ressurser for tilvirkning og bearbeiding av materiale. Det har derfor ikke vært noen verktøy som legger føringer for hvordan tilvirkning av gjenstander skal utføres. Isteden kan for eksempel en spiker ha vært brukt til å risse mønster i blikk eller andre materialer.

Figur 19. Lite messingskrin med gravering "fra Misja, Ivar Augdahl". Foto: Falstadsenteret (Digitalt Museum)

I samhandlingen mellom fangen og tingene har *det levde rom* oppstått – et rom som i stor grad må ha avvirket fra leirledelsens *forestilte rom*. Fangeleirens fysiske strukturer, piggrådsgjerder, fangebrakker, låste dører osv. avgrenset fangenes handlingsrom.

Likevel må leirledelse og fangevoktere ses på som andre sentrale menneskelige aktører, fordi de hadde sterk påvirkning på nettverkets dynamikk. Leirledelsens interesse, å undertrykke og kontrollere fanger, ble *innkapslet* i den materielle kulturen gjennom at tingene hadde *inskripsjoner* som i stor grad forbød kreativ utfoldelse utenfor de angitte verkstedene.

Fangeleirens asymmetriske maktforhold kom spesielt til syne i «utenfor-konteksten». Også her ble handlingsrommet definert og avgrenset av leirledelsen uten mulighet for forhandlinger som inkluderte fagene. Dermed skulle det trolig mer til å tilvirke gjenstander utenfor verkstedene enn innenfor. Fangene som klarte å produsere gjenstander under slike forhold, viste at de var autonome, handlende subjekter – langt fra passive objekter. På den måten kan det hevdes at *det levde rommet* som ble til i samhandlingen mellom aktørene i «utenfor-nettverket», var spesielt viktig. Kanskje har den enkelte søkt dette «rommet» som en måte å ivareta sin identitet, eller for å fordrive tid og bøte på kjedsomhet. Uansett årsak har fangen satt i gang en oversettelsesprosess, der mulighet for interaksjon har blitt forhandlet fram og avgrenset – på sett og vis gjennom å «mobilisere» ikke-menneskelige aktører som befant seg innenfor piggrådsgjerdene, men utenfor verkstedene.

7.4 Drøfting: hva forteller nettverkene?

Det lå i det nazistiske fangeleirsystemets vesen å dehumanisere mennesker, og i denne oppgaven har vi sett hvordan den undertrykkende og begrensende materielle kulturen i SS-Strafgefengenenlager Falstad, var med på å gjøre mennesker til ofre.

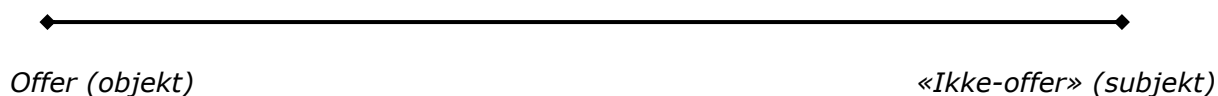
Det å se på krigsfanger som ofre er imidlertid forholdsvis «moderne»; et resultat av et forsterket fokus på traumatisk erindring og ofre i samfunnet. Dette førte til en prosess der fokus ble flyttet fra fanger som (motstands)helter til fanger som ofre. Det er ikke tvil om, og viktig å anerkjenne, at falstadangene var blant ofrene for nazismen. Ikke bare de norske politiske fangene, som tidligere hadde vært sett på som motstandshelter, men også norske jøder og utenlandske fanger, var ofre. Samtidig er det også viktig å være klar over at offerrollen kan være en trang og begrensende rolle, dersom det ikke gis rom for nyanser. Dette er utgangspunktet for spørsmålet som stilles i problemstillingen:

Hvordan kan offerrollen nyanseres ved å se på gjenstander laget i fangenskap i lys av aktør-nettverksteori samt Lefebvres begreper det forestilte og det levde rom?

Oppgaven har sett på hvordan fangeproduserte gjenstander ble til gjennom samhandling mellom menneskelige og ikke-menneskelige aktører i ulike nettverk på Falstad. Det er ikke

gjenstandene i seg selv som er viktigst, men hva de kan «fortelle» om situasjonen eller konteksten de ble til i. Det har blitt pekt på at fangene hadde ulik tilgang på verksteder, verktøy og materialer, og at noen fanger greide å produsere gjenstander på tross av begrensinger og forbud. Når vi ser fangeproduserte gjenstander, ikke som et produkt av okkupasjonsmaktens undertrykkelse og terror, men som et resultat av samspillet mellom mennesker og ting som er aktører i felles nettverk, kan vi begynne å trekke frem nyansene i offerrollen. Hvordan fangene samhandlet med andre aktører i sine nettverk, var det som skapte *det levde rom* – og det er i skjæringspunktet mellom *det levde* og *det forestilte rom* at oppgaven mener det kan være mulig å nyansere offerrollen. Formålet er ikke å analysere enkeltgjenstander fra Falstad, for deretter å definere hvor i et tenkt offerhierarki fangen som lagde gjenstanden, burde plasseres. Dette anses verken som mulig, nødvendig eller ønskelig. Derimot er påstanden at fange-gjenstander, nettopp fordi de er produkter av samhandling mellom aktørene i *levde rom*, kan være en inngang til å diskutere fangenes offerrolle.

Før vi går inn på de ulike kontekstene gjenstandene ble produsert i, vil vi peke på hvordan aktør-nettverksteori bidrar med en «generell» nyansering av offerrollen gjennom teoriens grunnleggende syn på mennesker som aktører. En menneskelig aktør er, per definisjon, *subjekt* i eget liv, i motsetning til et offer som er redusert til et *objekt* – dvs. en som blir utsatt for andres handlinger eller er prisgitt ytre omstendigheter. Fangene på Falstad var ofre for nazismen, men de var ikke *utelukkende* ofre, fordi de samtidig var aktivt handlende aktører – subjekter – i egne liv. Man kan tenke seg en skala (et kontinuum) med objekt som det ene ytterpunktet og subjekt som det andre:

I fangeleirens *forestilte rom* finner vi den materielle kulturen som skaper offeret: piggråd, gitter på vinduer, vaktårn, våpen og mer. *Det forestilte rom* representerer også nazistenes ideologi og makt: det påfører inskripsjoner som tvinger, påbyr og forbyr handling. Klarer man å identifisere nettverk og drøfte hvilken samhandling som har funnet sted mellom fange og fangeleirens materielle verden, kan man begynne å forstå hvordan *det levde rom* er bygget opp, og samtidig gi større plass til fangene som individer eller subjekter. Når vi ser på hvordan fanger har vært med på å skape *det levde rom*, kan vi få øye på nyanser og oppdage individet/subjektet. Hvis man ser falstadangene i lys av ANT som vektlegger at alle er aktører, vil ingen plasseres helt ute på offer/objekt. Slik kan det hevdes at ANT bidrar til å nyansere offerrollen på generelt grunnlag fordi teorien ser alle mennesker, uavhengig av situasjon, som aktører som samspiller med andre aktører – menneskelige eller ikke-menneskelige. Dermed vil et menneske, i lys av ANT, aldri kunne være «bare» et offer.

Når oppgaven ser på gjenstander produsert i ulike nettverk på Falstad med «ANT-briller», tas et skritt videre fra denne «generelle nyanseringen». Spørsmålet er om ANT kan bidra til å belyse hvordan ulik tilgang på ulike nettverk i fangeleiren, kan ha påvirket fangenes offerstatus (plassering på et tenkt kontinuum eller i et tenkt offerhierarki). Oppgaven tar ikke mål av seg til å fortelle historien til enkeltindividene «bak» ulike gjenstander, og det er heller ikke slik at ANT ses som et verktøy som kan fremskaffe «bevis» for ulike fangers offerstatus. Målet er å undersøke sammenhengen mellom materiell kultur og offerrolle ved

hjelp av aktør-nettverksteori og Lefebvres begreper det *forestilte rom* (*espace conçu*) og det *levde rom* (*espace vécu*).

Rom planlegges av personer i maktposisjoner (*det forestilte rom*) og brukes (*det levde rom*). På Falstad var okkupasjonsmakten skapere av et undertrykkende, kontrollerende og begrensende *forestilt rom*. Dette ble gjenspeilet i en materiell kultur med sterke inskripsjoner. For fangene må tilværelsen i en fangeleir ha vært ganske annerledes enn for fangevokterne i samme leir. Fangevokterne var aktører som utøvde makt, mens fangene levde i omgivelser der deres frihet hadde blitt tatt fra dem, og de ble utsatt for terror og fysisk og psykisk vold. Samtidig hadde ikke fangene like muligheter i det *levde rom*. Hva slags liv en fange fikk på Falstad, var avhengig av mange faktorer – som hvilket tidspunkt/periode en befant seg i leiren, hvilken kommandant/leirledelse som styrte, hvilken fangegruppe/etnisitet en tilhørte, hvilke interne nettverk en hadde tilgang på og sikkert også individuelle faktorer som personlighet.

Fangeproduserte gjenstander kan fungere som konkretiseringsmaterieell for å belyse situasjonen til fangene som produserte dem. Det å se på konteksten gjenstandene ble til i, kan bidra til å belyse fangenes offerstatus. Oppgaven har sett på tre mindre «gjenstandsproduserende» nettverk på Falstad. Noen av produktene, som «den offisielle» keramikken fra Falstad Pottery eller ting som ble laget på treskjærerverkstedet som en del av vedlikeholdsarbeidet i leiren, ble produsert i tråd med leirledelsens *forestilte rom*. Andre gjenstander ble til, eller ble modifisert, gjennom at fangene gikk ut over inskripsjonenes føringer. Eksempler på dette er keramikk som ble laget «ulovlig» på siden av den tenkte produksjonen, eller mer personlige tregjenstander som ble laget på treskjærervekstedet. Noen gjenstander ble til helt utenfor *det forestilte rom*, i skjul. Disse produktene kan sies å ha blitt til gjennom samhandling i «illegale» aktør-nettverk. Det antas å ha vært varierende både hva fangene har klart å produsere «under radaren» (uten tillatelse) og om, og i hvilken grad, fangene har fått handlingsrom til å lage egne gjenstander med leirledelsens vitende. Kommandanten/leirledelsen var sentrale aktører i å legge føringer for hvor strengt påbud og forbud har vært overholdt i de ulike nettverkene, men det antas at fangenes spillerom også ble påvirket av hvem som var på vakt. Noen fangevoktere kan tenkes å ha slått hardt ned på aktiviteter som ikke har vært reglementerte, mens andre kan ha «oversett» eller sett gjennom fingrene med ting. Det siste forekom neppe i særlig grad i perioden mai 1942 til høsten 1943, da forholdene i leiren var særlig harde. I krigens siste fase bedret forholdene seg. En situasjon der «nesten alle fangene» kunne besøke treskjærerverkstedet «en eller annen gang for å skaffe seg et treemne for å lage seg et minne fra oppholdet på Falstad», slik en tidligere fange har beskrevet (Mathisen, sitert i Langås, 2008, s. 12), vitner om forhold som slett ikke var så harde – i alle fall ikke for «nesten alle». Dette var situasjonen for en del fanger i alle fall i krigens slutfase.

Gjenstandsmaterialet fra keramikkerkstedets første fase gjenspeiler at produksjonen er driftet i henhold til kommandantens ordre. Denne keramikken viser kun noen få hovedformer og lite eller ingen dekor. Fangenes personlighet kommer dermed ikke frem i dette materialet. I dette nettverket er handlingen å tilvirke gjenstander i stor grad tvunget av inskripsjoner som er styrket av kommandanten som aktør. På denne måten er *offerrollen* tydeligere. Samtidig kan det påstås at fangene i keramikkerkstedet har fått et handlingsrom som andre fanger ikke fikk, og at *offerrollen* på denne måten har vært svekket.

Da Jeck ble erstattet av Bauer, som ikke hadde interesse for keramikkerkproduksjonen, ble nettverket endret. Blant annet var ikke de inskripsjonene som la føringer for salg lenger

gjeldende. Som nevnt begynte fangene etter hvert å dekorere keramikken, noe som kan antas å ha sammenheng med at Bauer ikke krevde økonomisk gevinst. I det nye nettverket, med ny *oversettelse*, kunne fangen utfolde seg i *det levde rom* i større grad enn under Jeck. Dermed kunne også fangenes egne interesser komme frem. Dette utvidete handlingsrommet har gitt mer plass til individet og på denne måten svekket offerrollen.

Treskjærerverkstedet ser ut til å ha hatt et friere handlingsrom i utgangspunktet. Fangene kunne derfor, i større grad, produsere gjenstander på egne premisser, selv om leirledelsen hadde påført inskripsjoner på produksjonsmaterialet. Fangen som subjekt kommer frem gjennom gjenstandene, ikke minst gjennom påskriftene av navnetrekk og annen personlig «informasjon». I dette nettverket kan, i likhet med i keramikerverkstedet, offeret nyanseres hovedsakelig gjennom «tidsånden» i fangeleiren. Gjenstander fra perioden 1942 til 1943 er færre og mindre varierte enn i perioden 1944 til 1945. Likevel finnes det personlige gjenstander fra treskjærer- og snekkerverkstedet fra begge disse periodene. Selv om *offerrollen* her er til stede (i likhet med resten av leiren), viser gjenstandene at fangene har hatt mer rom til å være aktive aktører. På denne måten blir subjektet tydeligere.

Utenfor verkstedene har fangen (og nettverket) i større grad vært preget av avgrensninger og et «trangt» handlingsrom. Resultatet er likevel et *levd rom* som er mer avhengig av fangenes egen agens – at fangen har handlet *på tross av* leirledelsen. Det er et fravær av materiale, noe som kan sies å være en del av nazistenes maktstruktur. I et slikt begrenset nettverk hvor piggråd, våpen og låste dører legger føringer for handling (bærer sterke *inskrripsjoner*), er fangenes *offerrolle* tydelig. Men ser en på måten tilsynelatende uviktige materialer er tatt i bruk, ser man tydeligere fangen som et aktivt handlende subjekt. Siden hele produksjonen lå utenfor leirledelsens *forestilte rom* og gjenstandene er laget i mangel på standardmaterialer og -verktøy, er de unike og styrker individet desto mer. Desto mer eksklusiv samhandlingen mellom menneske og materiale er, desto sterkere er både den menneskelige og den ikke-menneskelige aktørens agens og desto mer kan fangen hevde sin individualitet.

Når vi nå har sett nærmere på nettverkene som gjenstandene har blitt til i, er det klart at fangearbeider ble produsert delvis som et resultat av føringer fra leirledelse, og delvis på grunn av de mulighetene som åpnet seg da fangene samhandlet med andre aktører i *det levde rom*. Både offeret og individet ble «skapt» eller opprettholdt i forskjellige mindre nettverk inne i fangeleiren. Gjenstandene i Falstadsenterets samlinger ble alle til i ulike fangeleirkontekster, og enhver av disse gjenstandene vitner om at fangen, eller produsenten, var et aktivt, handlende subjekt. Gjenstander som kan kobles til ureglementert handling, vitner om dette i større grad enn gjenstander som fanger ble pålagt å lage. Slik kan gjenstander være med på å nyansere offerrollen.

Fangene var, i ulik grad, aktive aktører som samhandlet med sine omgivelser. Med andre ord var ingen av dem utelukkende passive ofre. Når oppgaven har sett nærmere på nettverkene fangearbeidene ble til i, har det blitt vist at gjenstandene er et resultat av hvordan fanger har samhandlet med andre aktører i mindre nettverk – *det levde rom* – der den ytre rammen har vært avgrensninger og kontroll utøvd i henhold til *det forestilte rom*. Dersom kommandant Jeck ikke hadde hatt interesse av å utvinne blåleire for å produsere keramikk, hadde ikke nettverket «keramikerverkstedet» blitt realisert. Om det ikke hadde vært i leirledelsens interesse å sette fangene i arbeid for å vedlikeholde bygninger, ville det ikke vært noe «treskjærer- og snekkerverksted-nettverk». Og, ikke minst, dersom fangeleirens fysiske strukturer ikke hadde båret så sterkt begrensende og kontrollerende inskripsjoner, ville ikke «utenfor-nettverket» oppstått.

Oppgaven har sett på gjenstander som har blitt til i nettverk der fanger har fått, eller selv klart å skape, handlingsrom til å lage ting og å være kreative. Hvordan er forholdet mellom gjenstander produsert i leirens første fase, den mest brutale perioden 1942-43 og i krigens slutfase? Det er ikke tilfeldig at gjenstandssamlingen inneholder flere gjenstander fra de «mildere» periodene, og dette er i seg selv med på å nyansere fangenes offerstatus: i brutale perioder har fanger blitt skjøvet ut mot offersiden på skalaen, mens det har vært motsatt i perioder med mindre undertrykkelse. Men *fravær* av gjenstander kan også undersøkes. Hva er det som mangler i gjenstandssamlingen? Det er nærliggende å anta at man her vil finne en sammenheng mellom gjenstander (eller mangel på gjenstander) og hvilken fangegruppe en tilhørte. Hvis gjenstander, som det er lagt til grunn i denne oppgaven, kan «fortelle» noe om konteksten de har blitt til i, kan det hevdes at (påfallende) mangel på gjenstander fra en eller flere fangegrupper, muligens kan «fortelle» noe om at på Falstad fikk noen fanger langt mindre handlingsrom enn andre – hvilket betyr at de i større grad var ofre. Derfor: når gjenstander brukes som utgangspunkt for å nyansere offerrollen, må også fravær av gjenstander tematiseres. For eksempel kan det antas at mangel på gjenstander som kan knyttes til jødiske og jugoslaviske fanger, kan si mye om deres situasjon og fangeleirtilværelse på Falstad. Altså kan også mangel på gjenstander bidra til å nyansere fangers offerrolle.

8 Avsluttende tanker

Oppgaven har argumentert for at fangers offerrolle kan nyanseres ved å se på gjenstander laget i fangenskap i lys av Lefebvres teori om *det forestilte rom* og *det levde rom* i tillegg til aktør-nettverksteoris begreper *oversettelse* og *inskripsjon*. Det har blitt identifisert ulike nettverk og aktører, og utforsket hvordan offeridentiteten kan ha oppstått og endret seg i skjæringspunktet mellom *det forestilte* og *det levde rom*. Fangeleirens materielle kultur vitner om et eget *fangeleirsamfunn* der offeridentitet hos fangene har blitt skapt og opprettholdt i ulik grad. I sammenheng med aktør-nettverksteori kan offerrollen forstås som en skala – et kontinuum – der offer/objekt og «ikke-offer»/subjekt representerer to motpoler – to ekstremer. *Ikke-offeret* er aktør; et subjekt i eget liv. Motsatt er *offeret* et objekt for omstendighetene. I virkeligheten er mennesker ikke bare det ene eller det andre. Også en fanges identitet ligger et sted mellom disse polene: på en skala der overgangen mellom ytterpolene *offer/objekt* og *ikke-offer/subjekt* er glidende. Det er her vi finner nyanser.

Alle nettverkene som er nevnt i denne oppgaven – keramikkverkstedet, treskjærer- og snekkerverkstedet og utenfor verkstedene – har resultert i gjenstander som kan knyttes til SS-Strafgefengenenlager Falstad. Disse gjenstandene har, siden de ble produsert, vært med i flere ulike nettverk: i fangeleirens, i noens hjem eller på et museum eller i et arkiv. Gjenstandene eksisterer altså ikke uavhengig av noen nettverk selv om det forlater sitt opprinnelige nettverk. Tvert imot har gjenstandene blitt del av nye nettverk, med helt nye aktører og med andre funksjoner og mål. Hein Bjerck skriver det som at

«[...] things are ever-ready to return to attention. However, each time they reappear to something else. The world has changed during their dormant state, humans handle them differently, the instrumental values they used to have are no longer valid, their intended functions rarely accompany them through the times beyond the horizon of the archaeological» (Bjerck, 2022, s. 149).

I samtiden får fangearbeidene helt andre inskripsjoner knyttet til seg enn under sitt opphold i fangeleiren. Dersom en anser museet som en aktør kan det sies at museet påfører gjenstandene verdier og interesser knyttet til minne, historie og formidling. Burström (2007, s. 101) skriver at samtidsarkeologien får fram at gjenstander har en emosjonell og refleksiv dimensjon som berører mange. Det er kunnskapen om disse gjenstanders betydning – den historien disse gjenstandene representerer – som gjør at det vekker følelser. Jasinski peker på det samme når han skriver at «material objects from the darkest spheres of heritage [...] have [...] a powerful evocative and emotive force as authentic social facts from sites of atrocities and often constitute a transcendent link between past events and present day perception» (2017, s. 647). Gjenstandene blir dermed formidlere av Falstads og fangenes historie. Gjenstandene har evnen til å vise frem hvordan livet har artet seg inne i fangeleiren og utenfor nazistenes *forestilte rom*, og kan dermed vitne om motstand og overlevelse. En fangeprodusertgjenstand kan tolkes på ulike måter. Dersom gjenstanden blir påført inskripsjoner som hovedsakelig knytter den til fangenskap, terror og undertrykkelse, vil *offerrollen* bli dominerende. Dersom gjenstandene ses som et resultat av individuell handling og motstand mot fangetilværelsen, kan offerrollen nyanseres.

9 Kilder

- Aas, E., Ramfjord, O. J., Hammervik, M. & Hasselberg, P. K. H. (2012, 11. desember). Her leter de etter ofre fra krigen. *NRK*. Hentet fra <https://www.nrk.no/trondelag/nytt-sok-etter-falstadbaten-1.10446646>
- Atwood, D. A. (2012). 'Lone and Captive Far From Home': Gendered objects in Boer POW camps, Bermuda, 1901-2. I N. J. Saunders (Red.) *Beyond the Dead Horizon: Studies in Modern Conflict Archaeology* (s. 101-115). Havertown: Oxbow Books.
- Berger, I. J. (2020). *Smertefull kulturarv i et samtidsarkeologisk perspektiv. Case study: Falstad* (Bacheloroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Bernbeck, R. & Pollock, S. (2018). Quotidian and Transgressive Practices in Nazi Forced Labor Camps: The Role of Objects. *International Journal of Historical Archaeology*, 22, 454-471. Hentet fra <https://link.springer.com/article/10.1007/s10761-017-0434-1>
- Bjerck, H. (2022). *Archaeology at home. Notes on Things, Life and Time*. Sheffield & Bristol: Equinox Publishing Ltd.
- Buchli, V. & Lucas, G. (2001). *Archaeologies of the contemporary past*. London & New York: Routledge.
- Burström, M. (2007). *Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfelt*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Callon, M. (2007). Some Elements of a Sociology of Translation. I K. Asdal, B. Brenna & I. Moser (Red.) *Technoscience. The Politics of Interventions*, ss. 57-78. Oslo: Unipub. Hentet fra <https://www.ualberta.ca/nursing/media-library/research/care-practice-research-network/resources/an-introduction-to-sts-through-a-feminist-technoscience-as-intervention-lens.pdf>
- Carman, J. (2013). *Archaeologies of Conflict*. London: Bloomsbury Academic.
- Carr, G. (2011). Engraving and Embroidering Emotions Upon Material Culture of Internment. I A. Myers & G. Moshenska (Red.), *Archaeologies of Internment*, 129-145. Hentet fra <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-1-4419-9666-4.pdf>
- Carr, G. and Jasinski, M. (2014). A Tale of Two Camps: Lager Wick & SS Strafgefangenenlager Falstad. *British Archaeology*, 139, 44-49. Hentet fra https://www.academia.edu/12885081/Carr_G_and_Jasinski_M_2014_A_Tale_of_Two_Camps_Lager_Wick_and_SS_Strafgefangenenlager_Falstad_British_Archaeology_139_44_49
- Deetz, J. (1996). *In Small Things Forgotten: An Archaeology of Early American Life*. New York: Doubleday.
- Digitalt Museum. (2014). *Die Töpferei*. Hentet fra <https://digitaltmuseum.no/011085442125/die-topferei>
- Falstadsenteret. (2007). *Ansikt til ansikt* [Katalog]. Hentet fra https://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/2020/02/ansikt_til_ansikt_katalog.pdf
- Falstadsenteret. (2008). *Spor og minner: gjenstandssamlingen på Falstad gjennom 25 år* [Katalog]. Hentet fra https://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/2020/02/katalog_spor_og_minner.pdf
- Falstadsenteret. (u.å.). *Falstad skolehjem*. Hentet fra <https://falstadsenteret.no/historie/falstad-skolehjem>
- Fanger.no (u.å.). *Thorleif Sellæg*. Hentet fra <https://www.fanger.no/persons/35557>

- FN. (1985, 29 november). *Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*. Hentet fra <https://www.ohchr.org/sites/default/files/victims.pdf>
- González-Ruibal, A. (2018). *An Archaeology of the Contemporary Era*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429441752>
- Grimnes, O. K. (2009). Hvor står okkupasjonshistorien nå? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 26(3-4), 480-488. Hentet fra <https://www.idunn.no/doi/epdf/10.18261/ISSN1504-3053-2009-03-04-23>
- Grimnes, O. K. (2020). Hvordan har historieskrivningen om okkupasjonsårene skiftet over tid? *Nytt Norsk Tidsskrift*, 37(3), 274-287. Hentet fra <https://www.idunn.no/doi/epdf/10.18261/issn.1504-3053-2020-03-09>
- Grimi, K. E. (2022). *Okkupasjonslandskap i Trondheim. Mellom materialitet og minne, makt og mening* (Doktoravhandling, NTNU). Hentet fra <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/2997526>
- Hallesby, L. & Osnes, E. (1945). *Falstad*. Oslo: Lutherstiftelsens forlag. Hentet fra <https://www.nb.no/items/6eac678555258699b0441b89cca89a42?page=5>
- Harris, O. J. T. & Cipolla, C. N. (2017). *Archaeological Theory in the New Millennium: Introducing Current Perspectives*. Abingdon & New York: Routledge.
- Harrison, R. & Schofield, J. (2009). Archaeo-ethnography, auto-archaeology: Introducing archaeologies of the contemporary past. *Archaeologies*, 5(2), 185-209. Hentet fra <https://link.springer.com/article/10.1007/s11759-009-9100-5>
- Harrison, R. & Schofield, J. (2010). *After Modernity: Archaeological Approaches to the Contemporary Past*. New York: Oxford University Press.
- Husevåg, A.-S. (2010). *Gamle vanar møter ny teknologi. Eit stadium av broken av publiseringssløysningsar i norske bibliotek* (Masteroppgave, Høgskolen i Oslo). Hentet fra https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/bitstream/handle/10642/389/Husevag_AnneStine.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- Hatlehol, G. D. (2020). Fangenskap og tvangsarbeid i det tyskokkuperte Norge 1940-1945. En historisk gjennomgang. *Arbeiderhistorie*, 34(1), 61-83. Hentet fra <https://www.idunn.no/doi/epdf/10.18261/issn.2387-5879-2020-01-05>
- Jasinski, M. E. (2010). Andre verdenskrig og vår erindring – smertefull kulturarv i et nytt perspektiv. I H. Hestad, H. S. Farstad, S. Farstadvoll, A. Hammerøy, L. G. Hostad, O. Pedersen, M. Stavik & A. H. Helseth (Red.) *Gammalt frå Fræna 2010*. Utgitt av Fræna Sogelag, Hustad Sogelag, Bud Sogelag & Fræna kommune. Hentet fra https://www.academia.edu/2557045/Andre_Werdenskrig_og_vår_erindring_smertefull_kulturav_i_et_nytt_perspektiv
- Jasinski, M. E. & Stenvik, L. (2010). Landscape of Evil – Archaeology and Nazi POW Camps in Norway: A New Approach. I M. N. Soleim (Red.) *Prisoners of War and Forced Labour: Histories of War and Occupation* (s. 205-221), Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. Hentet fra https://www.academia.edu/4636302/Landscape_of_Evil_Archaeology_and_Nazi_POW_Camps_in_Norway_A_New_Approach
- Jasinski, M. E., Soleim, M. N. & Sem, L. (2012). 'Painful Heritage'. Cultural Landscapes of the Second World War in Norway: a new approach. *N-TAG TEN. Proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*, (s. 263-273), Oxford: Archaeopress. Hentet fra https://www.academia.edu/1984046/Painful_Heritage_Cultural_landscapes_of_the_Second_World_War_in_Norway_A_new_approach

- Jasinski, M. E. (2014). Archaeology, REcall and Re-enacting the Painful Past of Europe. I M. Bassanelli, V. Gravano, G. Grechi & G. Postiglione (Red.), *REcall – European Conflict Archaeological Landscape Reappropriation Beyond Memorialisation. Design for Conflict Heritage* (s. 33-51). Hentet fra https://www.academia.edu/8468849/Archaeology_REcall_and_Re_enacting_the_Painful_Past_of_Europe_In_Bassanelli_Gravano_Grechi_and_Postiglione_edds_Beyond_Memorialisation_Design_for_Conflict_Heritage_pp_32
- Jasinski, M. E., Berge, R., Vennatrø, R., Carr, G & Ossowski, A. (2014). *ARCHAEOLOGY OF THE FALSTAD CAMP - RESCUE EXCAVATIONS 2014*. Hentet fra https://www.academia.edu/44941618/ARCHAEOLOGY_OF_THE_FALSTAD_CAMP_RESCUE_EXCAVATIONS_2014
- Jasinski, M. E. (2015). Memories of War and Wars on Memories: Painful Heritage of WWII in Norway – Archaeological Surveys 2007-2012. I M. E. Jasinski & L. Sem (Red.) *Painful Heritage: Studies in the cultural landscape of the Second World War* (s. 17-42), Trondheim: DKNVS. Hentet fra https://www.academia.edu/38506458/Memories_of_War_and_Wars_on_Memories_Painful_Heritage_of_WWII_in_Norway_Archaeological_Surveys_2007_2012
- Jasinski, M. E. (2017). Predicting the Past – Materiality of Nazi and Post-Nazi Camps: A Norwegian Perspective. *International Journal of Historical Archaeology*, 22, 639-661. Hentet fra <https://link.springer.com/article/10.1007/s10761-017-0438-x>
- Lacerda, T. (2016) 'Victim': What Is Hidden behind This Word? *International Journal of Transitional Justice*, 10(1), 179-188. Hentet fra <https://academic.oup.com/ijtj/article/10/1/179/2356874>
- Langås, A. (2008). *Falstadsenterets gjenstandssamling. Utvikling 1983-2008* (Masteroppgave, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet). Hentet fra https://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/master_kulmi_langaas_2008.pdf
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press Inc.
- Lewis, J. A., Hamilton, J. C. & Elmore, J. D. (2019). Describing the ideal victim: A linguistic analysis of victim descriptions. *Current Psychology*, 40, 4324-4332. Hentet fra <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s12144-019-00347-1.pdf>
- Maerz, S. (2010). *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetskurs*. Oslo: Unipub.
- Meredith, V. M. (2009). Victim identity and respect for human dignity: a terminological analysis. *International Review of the Red Cross*, 91(874), 259-277. Hentet fra <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-the-red-cross/article/abs/victim-identity-and-respect-for-human-dignity-a-terminological-analysis/90BF447C7C5F22596F46E1F00D4BFFEE>
- Mytum, H. (2013). Materiality Matters: The Role of Things in Coping Strategies at Cunningham's Camp, Douglas During World War I. I H. Mytum & G. Carr (Red.) *Prisoners of War: Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment* (s. 169-187). Hentet fra <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-1-4614-4166-3.pdf>
- NIKU. (2021). *Konfliktarkeologi og de fysiske restene etter andre verdenskrig*. Hentet fra <https://www.niku.no/2021/04/konfliktarkeologi-og-de-fysiske-restene-etter-andre-verdenskrig/>
- Nilssen, T. R. & Reitan, J. (2002). *Falstadarkivet. En beskrivelse av samlingens innhold, 1941-1945*. Levanger: Stiftelsen Falstadsenteret.

- Nilssen, T. R. & Reitan, J. (2008). *Falstad: Nazileir og landssvikfengsel*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Nilssen, T. R. & Reitan, J. (2021). *Falstad: Fangeleirer i diktatur og demokrati 1941-49*. Oslo: Spartacus Forlag.
- Norby, M. K. S. (2016). *På rett spor? En case-studie av etableringen av en tjeneste for GPS-sporing av demente* (Masteroppgave, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet). Hentet fra <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2419728/Norby%2C%20Maren.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Olsen, B. (2003). Material culture after text: re-membling things. *Norwegian Archeological Review*, 36(2), 87-104, <https://doi.org/10.1080/00293650310000650>
- Olsen, B. (2006). Ting-mennesker-samfunn. *Arkæologisk Forum*, 14, 13-18. Hentet fra <http://www.archaeology.dk/upl/12963/AF144.BjrnarOlsen.pdf>
- Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T. & Witmore, C. (2012). *Archaeology: The Discipline of Things*. Oakland, California: University of California Press.
- Pétursdóttir, Þ. (2022). Samtidsarkeologi – et paradoks? *Nytt norsk tidsskrift*, 39(1), 101-106, <https://doi.org/10.18261/nnt.39.1.12>
- Reitan, J. (1999). *SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941-45*. Trondheim: NTNU.
- Reitan, J. (2007). *Ansikt til ansikt*. Hentet fra https://falstadsenteret.no/wp-content/uploads/2020/02/ansikt_til_ansikt_katalog.pdf
- Reitan, J. (2011, 6. oktober). Norske leirer: Falstad. Hentet fra <https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/Ulike%20folkemord/folkemord-under-nazismen/bakgrunn/fangeleire/falstad>
- Riksantikvaren. (u.å.). *Smertefull kulturarv*. Hentet fra <https://ordnokkelen.ra.no/multites/mtwdk.exe?k=default&l=92&w=4204&n=1&s=5&t=2>
- Rydén, J. B. (2018). When Beraved of Everything: Objects from the Concentration Camp of Ravensbrück as Expressions of Resistance, Memory, and Identity. *International Journal of Historical Archaeology*, 22, 511-530. Hentet fra <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10761-017-0433-2.pdf>
- Saunders, N. J. (2011). *Trench Art* (2. utg.). Yorkshire: Pen & Sword Military.
- Schofield, J. (2005). *Combat Archaeology: Material Culture and Modern Conflict*. London: Duckworth.
- Shanks, M. (2007). Symmetrical Archaeology. *World Archaeology* 39(4), 589-596. <https://doi.org/10.1080/00438240701679676>
- Shanks, M. & Tilley, C. T. (1992). *Re-Constructing Archaeology* (2. utg.). London & New York: Cambridge University Press. Hentet fra https://www.academia.edu/4016575/Reconstructing_Archaeology
- Slottemo, H. G. & Wee, C. (2018, 30. september). *Da skoleheimklokka klang*. Hentet fra <https://www.innherred.no/debatt/i/O3ymMb/da-skoleheimklokka-klang>
- Soleim, M. N. (2009). *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945. Antall, organisering og repatriering*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Stamnes, A. A. (2012). *Geophysical Survey at the Second World War Prison Camp at Falstad, Ekne in Levanger Municipality, Norway. Revised March 2012*. Trondheim: NTNU. Hentet fra

[https://www.academia.edu/10156438/Geophysical Survey at the Second World War Prison Camp at Falstad Ekne in Levanger Municipality Norway](https://www.academia.edu/10156438/Geophysical_Survey_at_the_Second_World_War_Prison_Camp_at_Falstad_Ekne_in_Levanger_Municipality_Norway)

Storeide, A. (2007). *Fortellingen om fangenskapet*. Oslo: Conflux forlag.

Stugu, O. S. (2021). *Den andre verdenskrigen i norsk etterkrigsminne*. Oslo: Det Norske Samlaget

Tuddenham, D. B. (2015). *Skipsfunn som samhandling i norsk kulturminnevern. Fra famlende begynnelse med store forventninger til sterk dikotomi og utfordring i forvaltningen* (Doktorgradsavhandling, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet). Hentet fra <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/handle/11250/293247>

van der Laarse, R., Mazzucchelli, F., & Reijnen, C. (2014). Introduction: Traces of Terror, Signs of Trauma. *Versus: quaderni di studi semiotici*, 119, 3-19. Hentet fra https://pure.uva.nl/ws/files/31197587/155470_0020.Rob_van_Laarse_RL.pdf

Van Dijk, J. (2009). Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16, 1-33. Hentet fra https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/026975800901600101?casa_token=ZnKqBXgIrYIAAAAA:kWHKoGwxAfI43oCjM5u6aBAAHgLygBGJnQHVS2FniCnqPu4VEu1i7XnUiB0FI5dyUloL7vCJnL0

Westlie, B. (2018). *NSB, krigsfangene og andre verdenskrig* (Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo). Hentet fra <https://www.duo.uio.no/handle/10852/96422>

Witmore, C. L. (2007). Symmetrical archaeology: excerpts of a manifesto, *World Archaeology*, (39)4, 546-562. Hentet fra <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00438240701679411?journalCode=rwar20>

Witmore, C. L. (2019). Symmetrical Archaeology. *Encyclopedia of Global Archaeology*, 1-15, Hentet fra https://www.researchgate.net/profile/Christopher-Witmore/publication/329439481_Symmetrical_Archaeology/links/5da4c04e92851c6b4bd6a7f7/Symmetrical-Archaeology.pdf

Fotokilder

Falstadsenterets digitale fotoarkiv, Flickr:

<https://www.flickr.com/people/falstadsenteret/>

Falstadsenterets digitale gjenstandssamling:

[https://digitaltmuseum.no/search/?aq=owner%3F%3A"FSM"+type%3A"Thing"](https://digitaltmuseum.no/search/?aq=owner%3F%3A)

Falstadsenteret, blogspot:

<http://falstadarkivet.blogspot.com>

Strinda historielag:

https://www.strindahistorielag.no/wiki/index.php?title=Nils_Andreas_Sørensen

Fanger.no:

<https://www.fanger.no/persons/25410>

Appendiks

Appendiksen består av et utvalg gjenstander fra Falstadsenterets digitale gjenstandssamling på Digitalt Museum (<https://digitaltmuseum.no/owners/FSM>). To av gjenstandene er også hentet fra <http://falstadarkivet.blogspot.com>.

FSM.00032.02. <https://digitaltmuseum.no/021028559666/kniv>

FSM.00041.03. <https://digitaltmuseum.no/021028559664/ring>

FSM.00041.06. <https://digitaltmuseum.no/021028559669/ose>

FSM.00049.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542422/skal>

FSM.00079.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542446/sjakkbrett>

FSM.00079.2. <https://digitaltmuseum.no/021028542447/sjakkbrikker>

FSM.00109. <https://digitaltmuseum.no/021028542457/fat>

FSM.00111.1.
<https://digitaltmuseum.no/021028542459/serviettring>

FSM.00143.
<https://digitaltmuseum.no/021028561831/brevkniv>

FSM.00159.

FSM.00161. <https://digitaltmuseum.no/021028561846/sleiv>

FSM.00166. <https://digitaltmuseum.no/021028561850/kopp>

FSM.00167. <https://digitaltmuseum.no/021028561851/kopp>

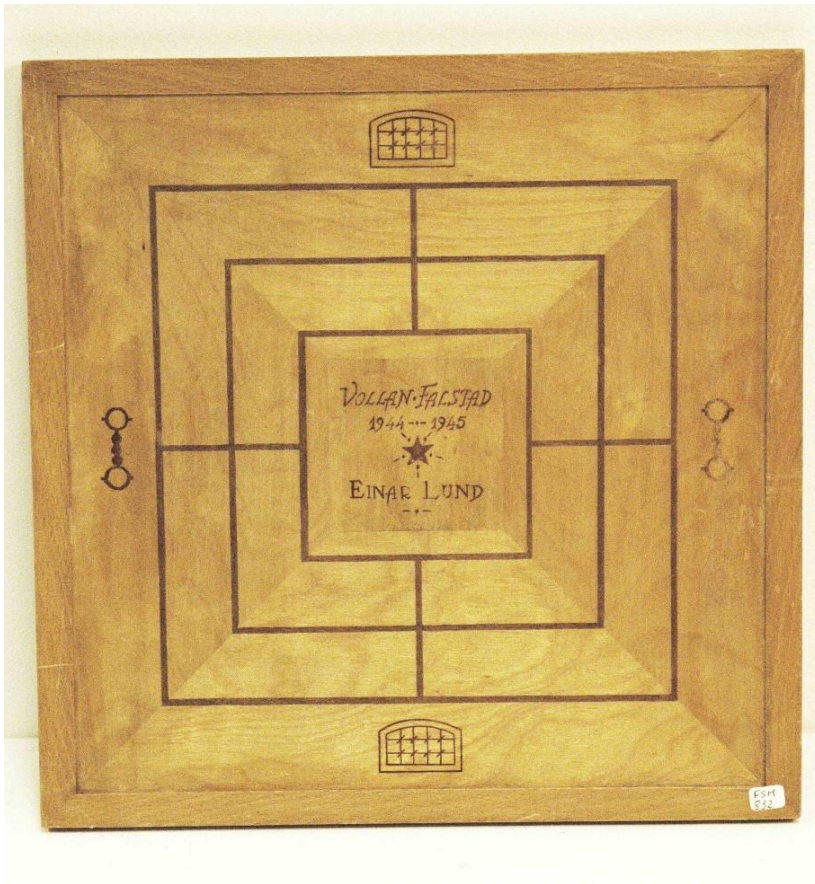
FSM.00631. <https://digitaltmuseum.no/021028542472/skal>

FSM.00632. <https://digitaltmuseum.no/021028567426/torklering>

FSM.00635. <https://digitaltmuseum.no/021028559981/brevkniv>

FSM.00832.01. <https://digitaltmuseum.no/021028542494/spillebrett>

FSM.01100. <https://digitaltmuseum.no/021028542538/ring>

FSM.01107.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542545/skrin>

FSM.011.07.3. <https://digitaltmuseum.no/021028542547/skrin>

FSM.01108. <https://digitaltmuseum.no/021028542548/fat>

FSM.01141. <https://digitaltmuseum.no/021028542573/ring>

FSM.01145.
<https://digitaltmuseum.no/021028542583/brevkniv>

FSM.01161.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542621/fat>

FSM.01168.2. <https://digitaltmuseum.no/021028542648/fat>

FSM.01168.3.
<https://digitaltmuseum.no/021028542637/tonne>

FSM.01172.
<https://digitaltmuseum.no/021028542658/treskal>

FSM.01173.2. <https://digitaltmuseum.no/021028542660/fugl>

FSM.01173.3. <https://digitaltmuseum.no/021028542659/figur>

FSM.01178.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542674/askebeger>

FSM.01184. <https://digitaltmuseum.no/021028542738/sjakkbrikker>

FSM.01187.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542690/etui>

FSM.01187.3. <https://digitaltmuseum.no/021028542694/dall>

FSM.01196.
<https://digitaltmuseum.no/021028542713/trefigur>

FSM.01205.2. <https://digitaltmuseum.no/021028542728/trefat>

FSM.01226. <https://digitaltmuseum.no/021028542894/ring>

FSM.01237.03.1.
<https://digitaltmuseum.no/021028574873/tregaffel>

FSM.01237.03.2.
<https://digitaltmuseum.no/021029528541/treskje>

FSM.01237.04.1.
<https://digitaltmuseum.no/021028574875/hekte>

FSM.01237.05.
<https://digitaltmuseum.no/021028573856/trekopp>

FSM.01237.06.1.
<https://digitaltmuseum.no/021028574876/sukkerkopp>

FSM.01237.08.
<https://digitaltmuseum.no/021028573854/trefat>

FSM.01237.09.
<https://digitaltmuseum.no/021028574880/bildeholder>

FSM.01237.10.
<https://digitaltmuseum.no/021029528542/bokmerke>

FSM.01237.15.
<https://digitaltmuseum.no/021028574885/torklering>

FSM.01237.17.01.
<https://digitaltmuseum.no/021028574886/utskaret-figur>

FSM.01237.17.02.
<https://digitalmuseum.no/021028574887/utskaret-figur>

FSM.01237.18.
<https://digitalmuseum.no/021028577157/skrin>

FSM.01238.1. <https://digitaltmuseum.no/021028573853/trefigur>

FSM.01238.5. <https://digitaltmuseum.no/021028573860/etui>

FSM.01238.7. <https://digitaltmuseum.no/021028573862/trefat>

FSM.01266. <https://digitaltmuseum.no/0210211749113/torklering>

FSM.00104.
<https://digitaltmuseum.no/021028542452/vase>

FSM.00105.
<https://digitaltmuseum.no/021028542450/vase>

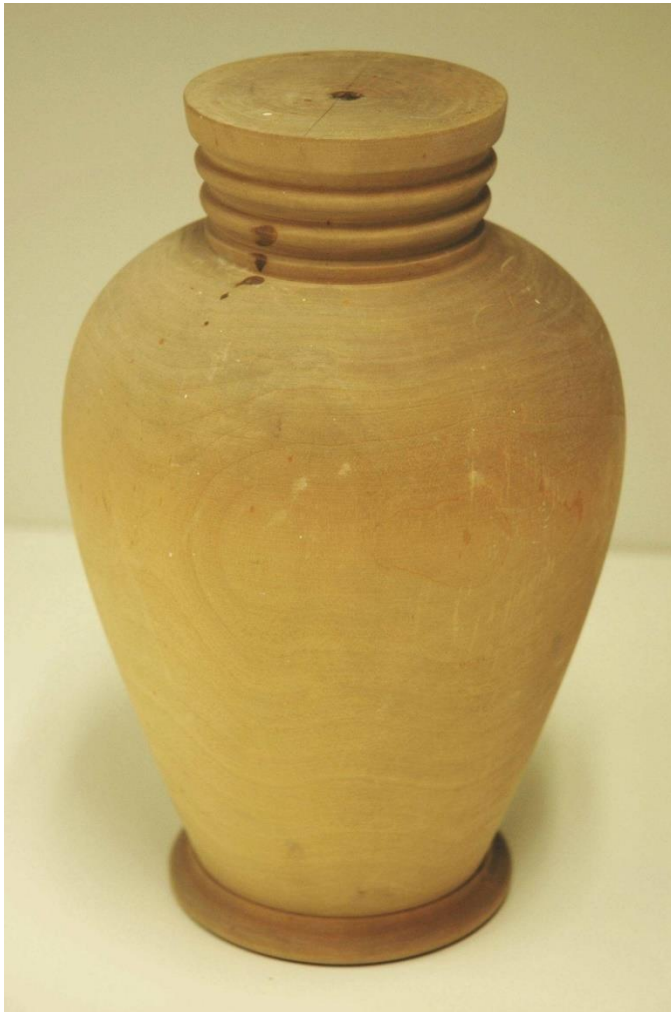
FSM.00144.
<https://digitaltmuseum.no/021028561833/vase>

FSM.00423.
<https://digitaltmuseum.no/021028569654/krus>

FSM.00425. <https://digitaltmuseum.no/021028558861/vase>

FSM.00449.2.
<https://digitaltmuseum.no/021029527851/krukkeform>

FSM.00452.
<https://digitaltmuseum.no/021028559673/vase>

FSM.00454.
<https://digitaltmuseum.no/021028559675/vase>

FSM.00482.2.
<https://digitaltmuseum.no/021028559677/vase>

FSM.00482.3.
<https://digitaltmuseum.no/021028559679/vase>

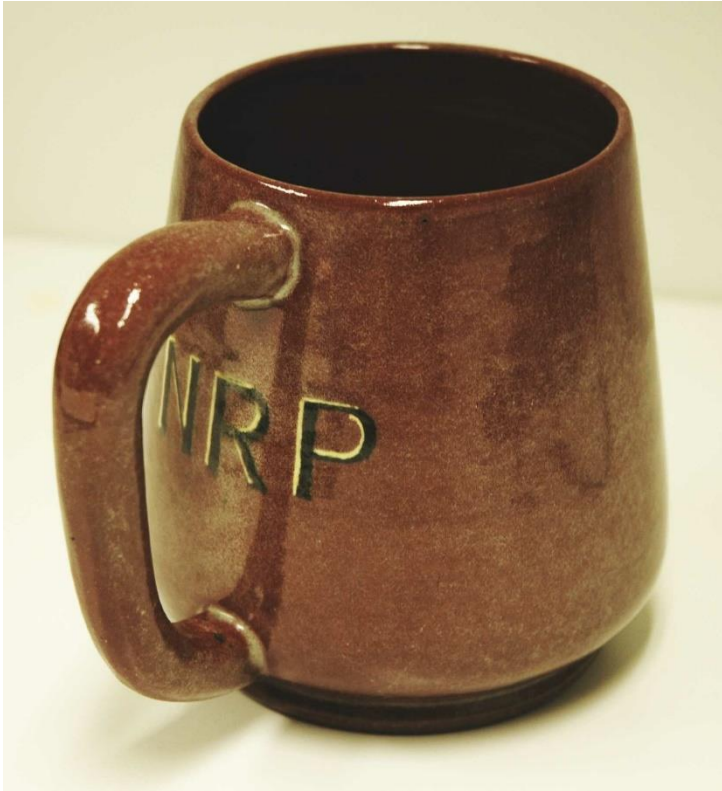
FSM.00482.4.
<https://digitaltmuseum.no/021028559676/vase>

FSM.00482.6.
<https://digitaltmuseum.no/021028559681/vase>

FSM.00604.
<https://digitaltmuseum.no/021028559684/krus>

FSM.01072.2.
<https://digitaltmuseum.no/021028542515/krus>

FSM.00608.
<https://digitaltmuseum.no/021028559688/flaske>

FSM.00610.2.
<https://digitaltmuseum.no/021029527910/krukkeform>

FSM.00611.09.
<https://digitaltmuseum.no/021028559697/eggeglass>

FSM.00650. <https://digitaltmuseum.no/021028542479/mugge>

FSM.00651.
<https://digitaltmuseum.no/021028542482/vase>

FSM.00658. <https://digitaltmuseum.no/021028542489/skal>

FSM.00659.
<https://digitaltmuseum.no/021028542488/vase>

FSM.00049.5.
<https://digitaltmuseum.no/021028542425/tegning>

FSM.00064.1.
<https://digitaltmuseum.no/021028542441/maleri>

FSM.00953.
<https://digitaltmuseum.no/021028542499/tegning>

FSM.01158. <https://digitaltmuseum.no/021028542615/maleri>

Fahrad mars 1942.

Helene Odell Hill

FSM.01219.1. <https://digitaltmuseum.no/021028571236/tegning>

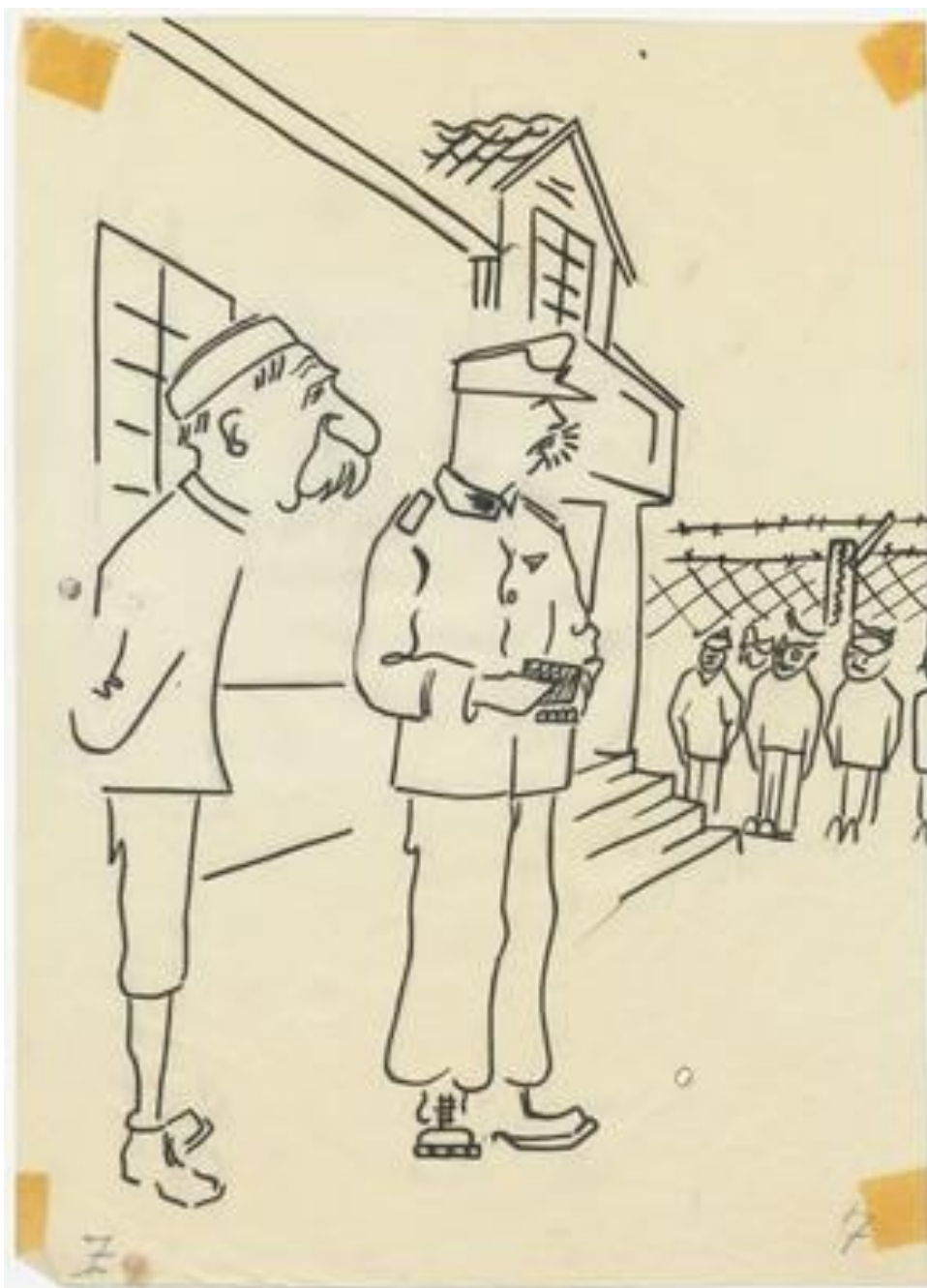

Gratulerer

50 år JAKOB JAKOBSEN 13-3-1942

Erling Ronneboen	Oss Jacobsen	Johannes	V. Lund
L. Engeliussen	Kr. Gjøstad	Erik Løvi	Kurt Langlo
Jørgen Hegseth	H. Kristiansen	Ed. Jensen	Alfred Vassel
Olaf Jacobsen	Sigvard Wang	Olaf Hæl	Erling Morsum
Olaf Gjermund	Torge Skar	Torodd Stegald	Arvid Skjold
Olav Skau	Hermann Sk.	Peder Hornberg	Jing Vagt
Engeman Sk.	Rolf Nørmo	Alfred Smevik	Anton Skarsten
Oss Nord	Thoralf Hinge	And. Falkemo	Rolf
Eust Sevastick	E. V. Lange	W. Kristiansen	Olaf Lystad
Odd Hill	Fritjof Holthe	H. W. Jager	John Solvick
Ingvald Johansen	Henning Skau	Karl Punde	Jen Aastad
Johan Pihlson	Carlus Huse	Kare Dalhaug	

FSM.01219.2. <https://digitaltmuseum.no/021028571237/fodselsdagshilsen>

FSM/A-001/F/L0366/0001/0001.
<https://digitaltmuseum.no/021028576284/tegning>

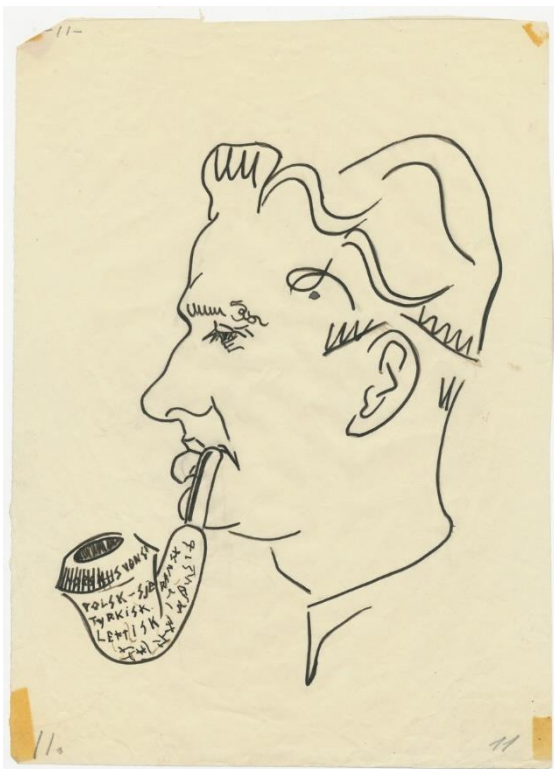
FSM/A-001/F/L0366/0001/0007.
<https://digitaltmuseum.no/021028576264/tegning>

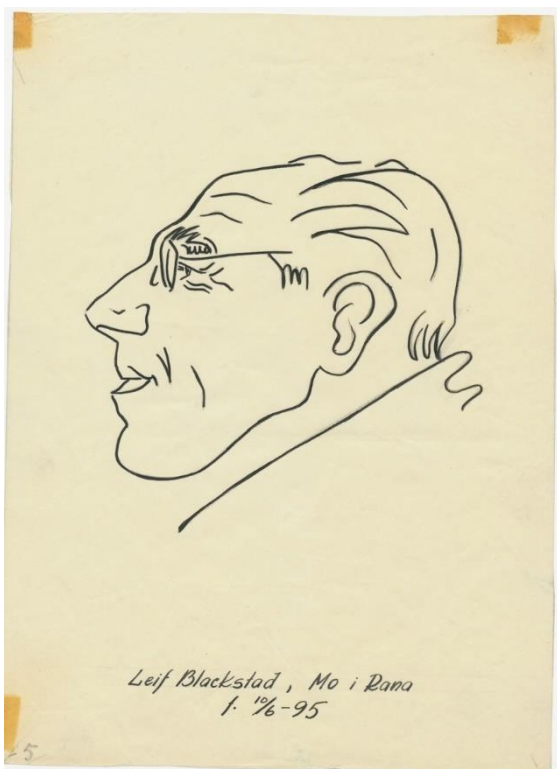
FSM/A-001/F/L0366/0001/0009.
<https://digitaltmuseum.no/021028576266/tegning>

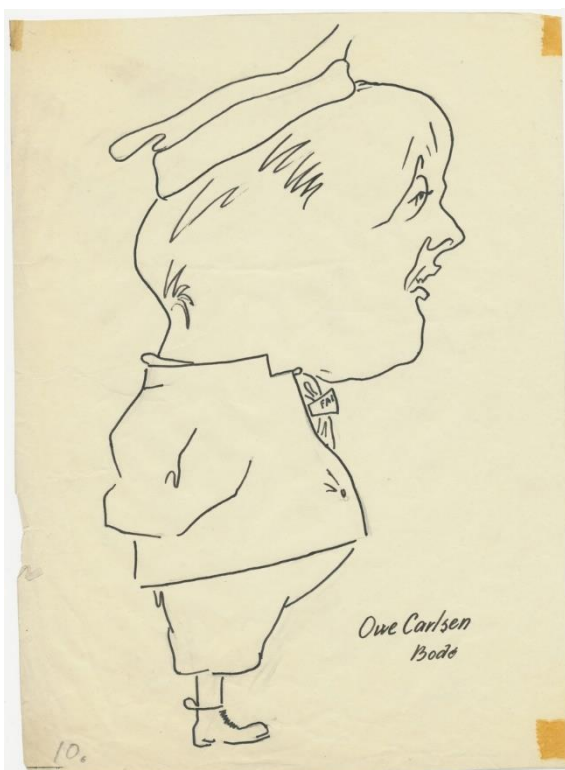
FSM/A-001/F/L0366/0001/0011.
<https://digitaltmuseum.no/021028576268/tegning>

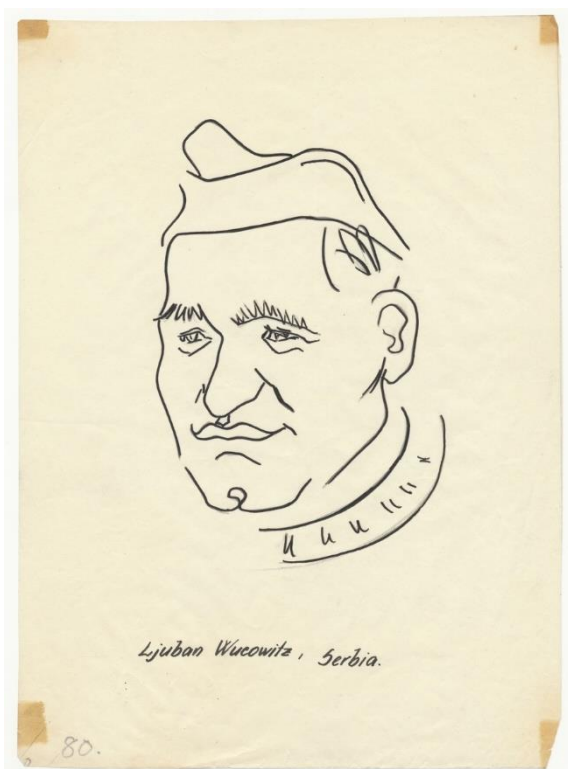
FSM/A-001/F/L0366/0001/0003.
<https://digitaltmuseum.no/021028576263/p ortrettegning>

FSM/A-001/F/L0366/0001/0016.
<https://digitaltmuseum.no/021028576276/portrettegning>

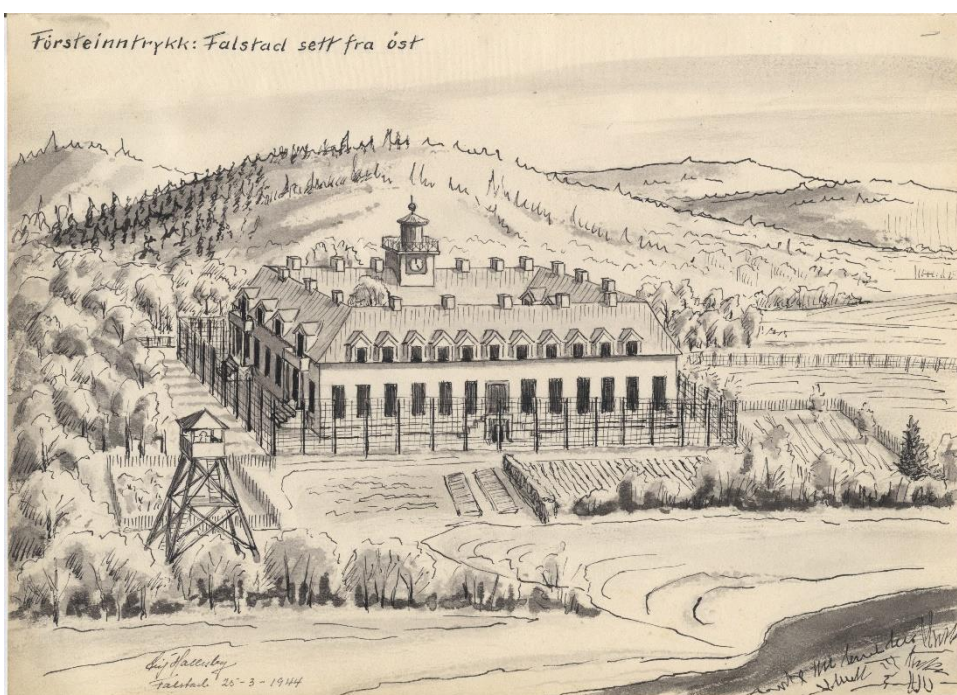

FSM/A-001/F/L0366/0001/0021.
<https://digitaltmuseum.no/021028577174/portrettegning>

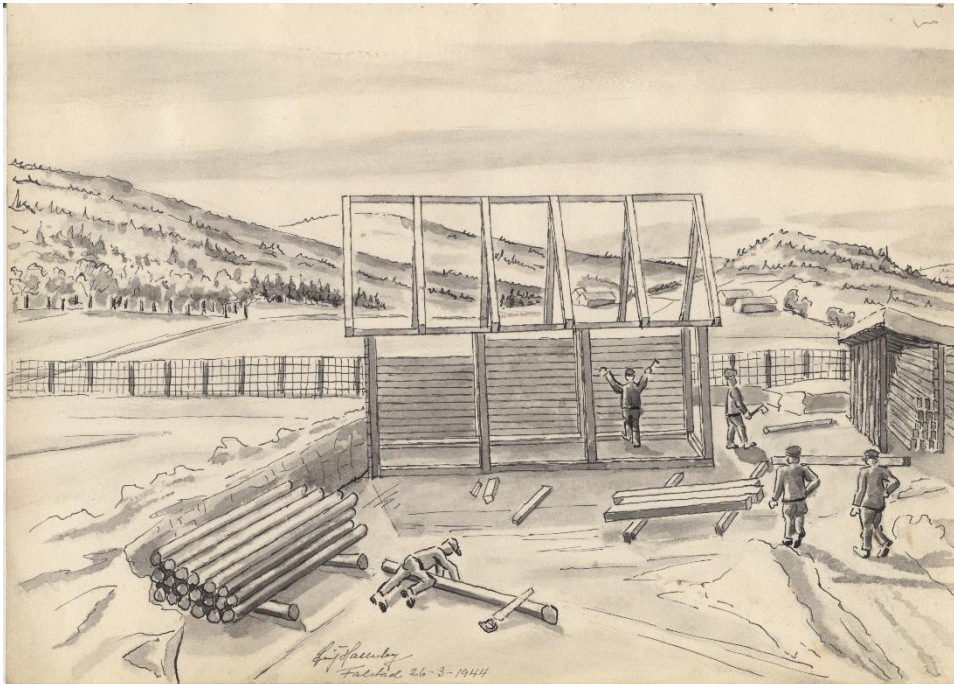

Ljuban Wucowitz, Serbia.

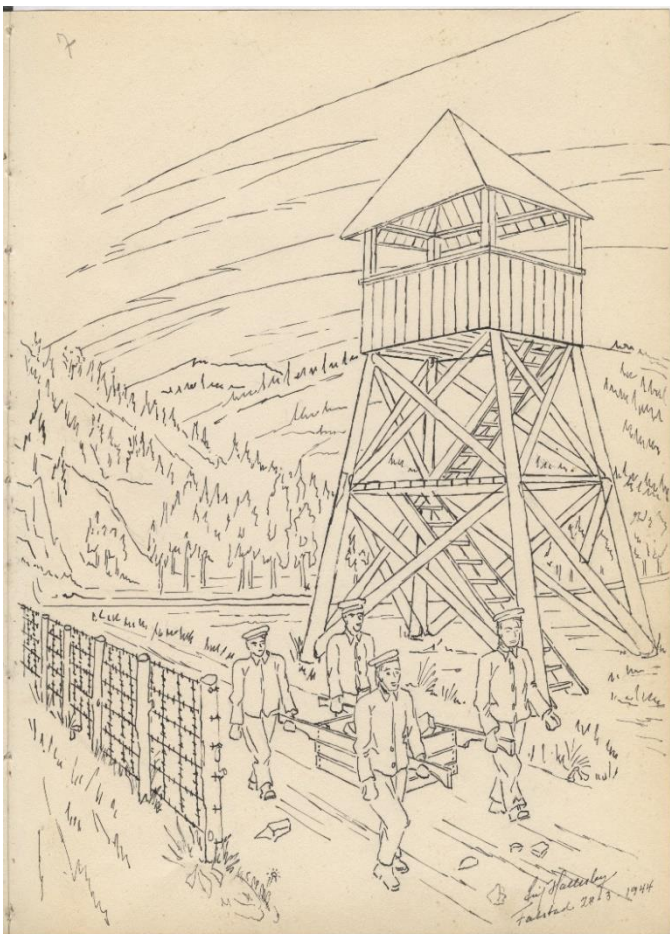
FSM/A-001/F/L0366/0001/0080.
<https://digitaltmuseum.no/021028577244/por-trettegning>

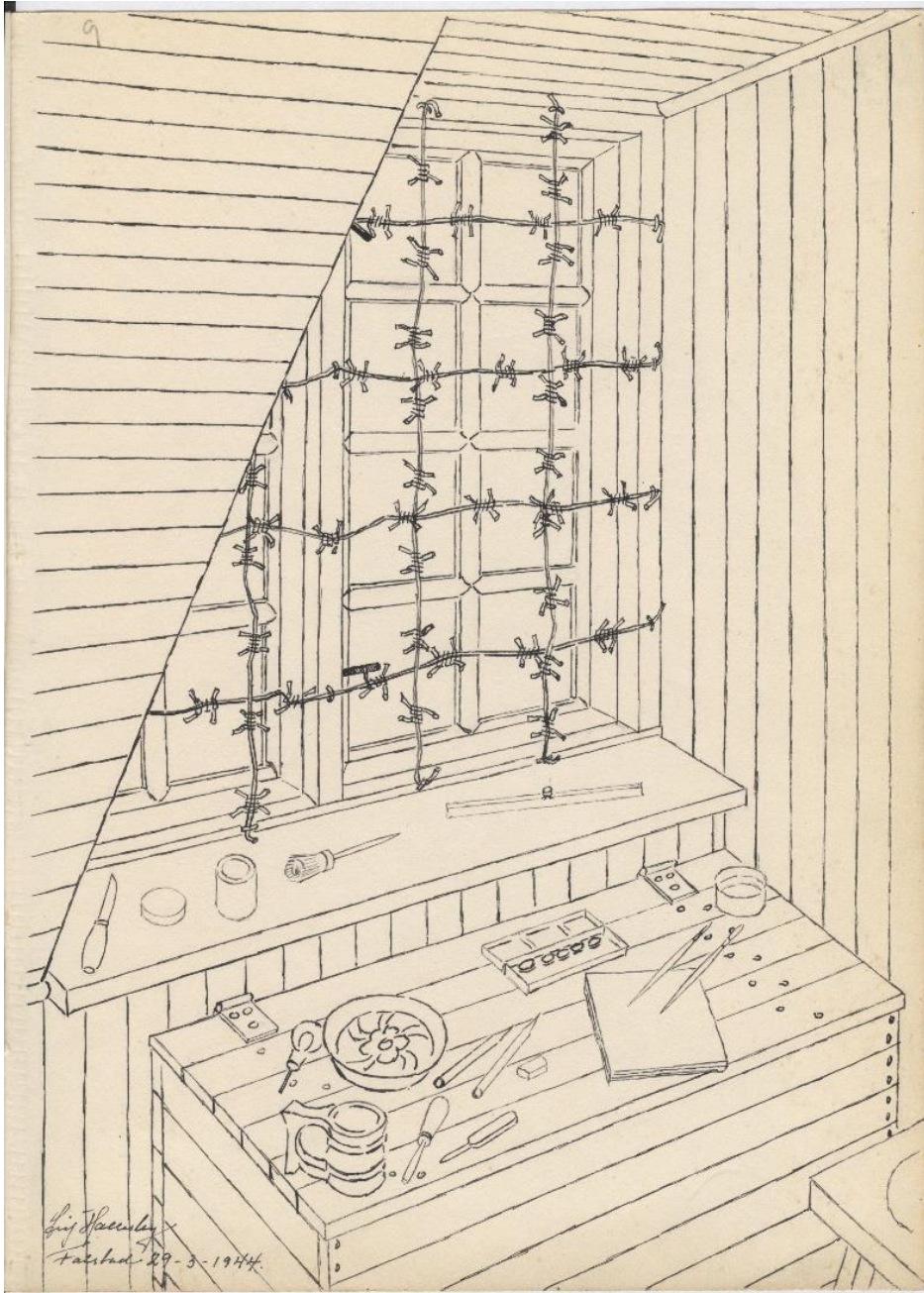
FSM/A-001/F/L0450/0017/0001.
<https://digitaltmuseum.no/021028577254/tegnning>

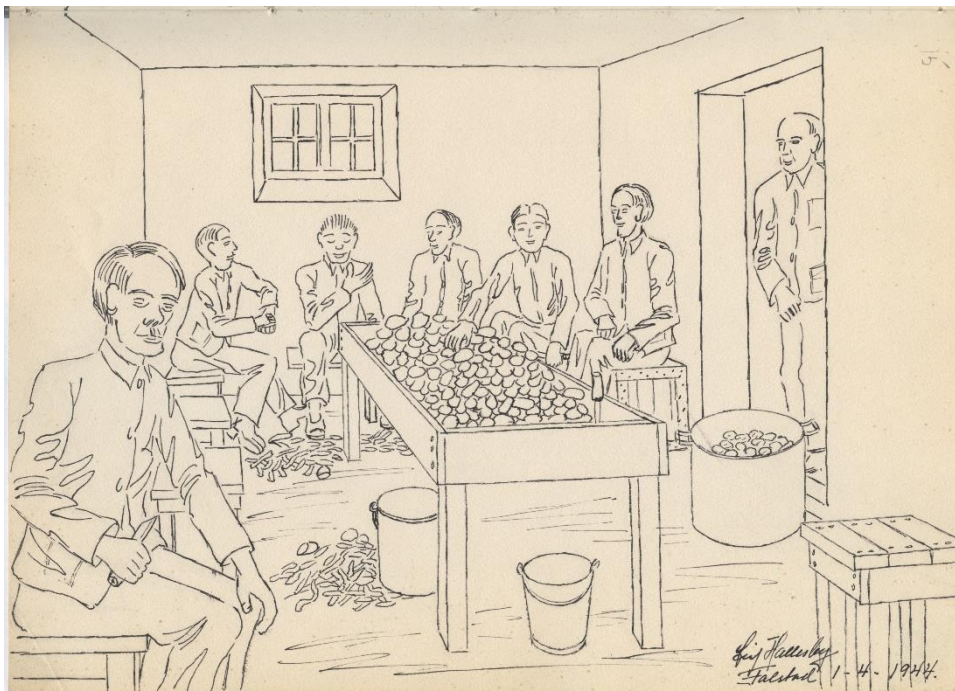
FSM/A-001/F/L0450/0017/0003.
<https://digitaltmuseum.no/021028577256/tegning>

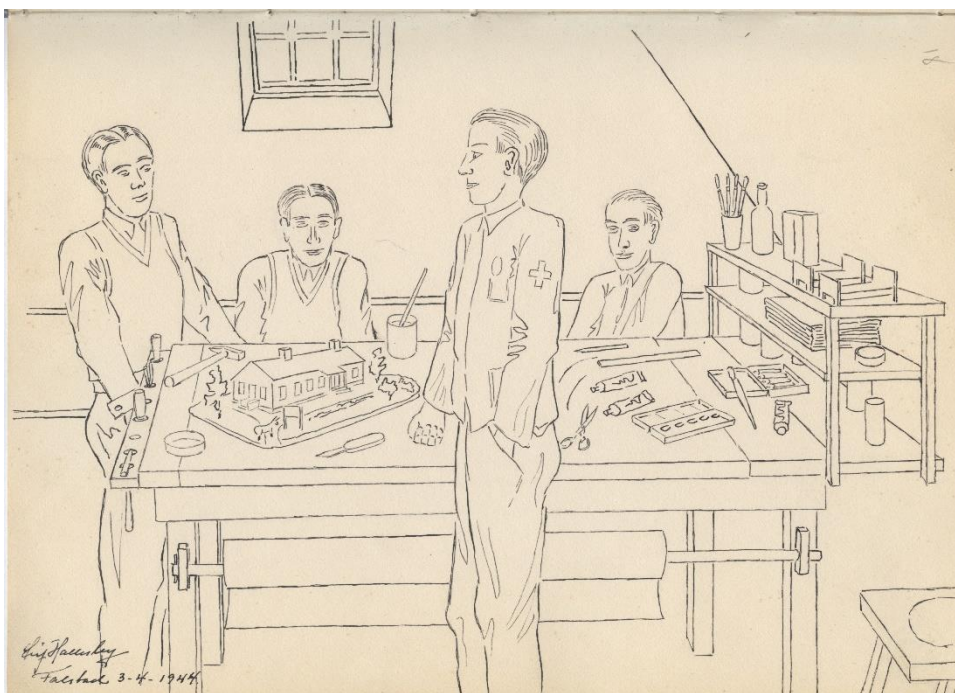
FSM/A-001/F/L0450/0017/0007.
<https://digitaltmuseum.no/021028577260/tegning>

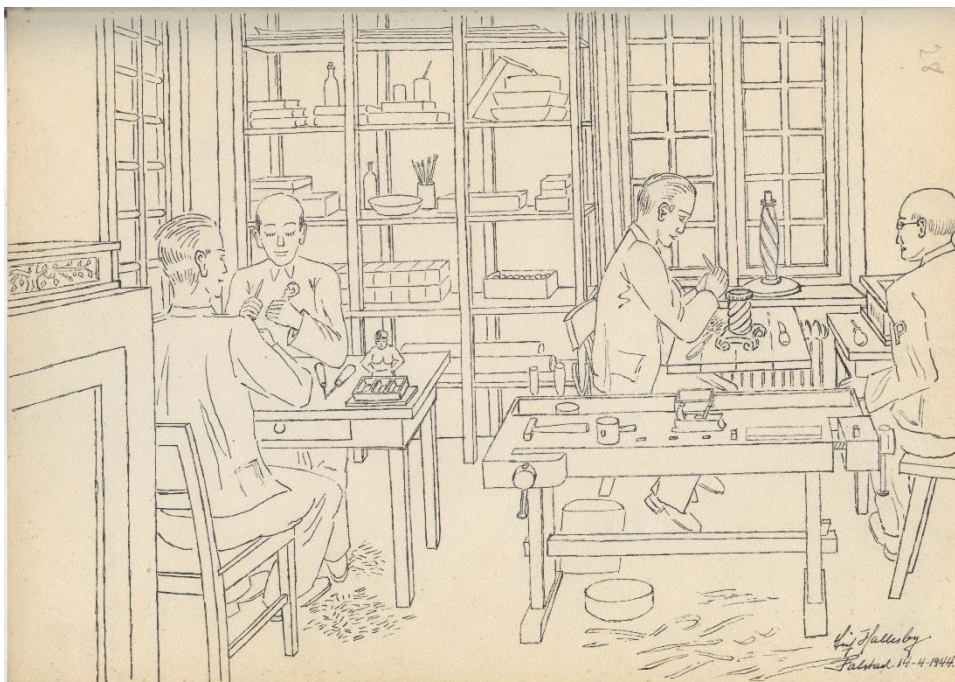
FSM/A-001/F/L0450/0017/0009.
<https://digitaltmuseum.no/021028577262/tegning>

FSM/A-001/F/L0450/0017/0015.
<https://digitaltmuseum.no/021028578893/tegning>

FSM/A-001/F/L0450/0017/0018.
<https://digitaltmuseum.no/021028578894/tegning>

FSM/A-001/F/L0450/0017/0028.
<https://digitaltmuseum.no/021028578923/tegning>

FSM/A-001/F/L0450/0017/0032.
<https://digitaltmuseum.no/021028578935/tegning>

<http://falstadarkivet.blogspot.com/2010/09/39-fruktfat-av-hermetikkboks.html>

FSM.00049.4. <https://digitaltmuseum.no/021028542421/ring>

FSM.00053.7. <https://digitaltmuseum.no/021028542440/skrin>

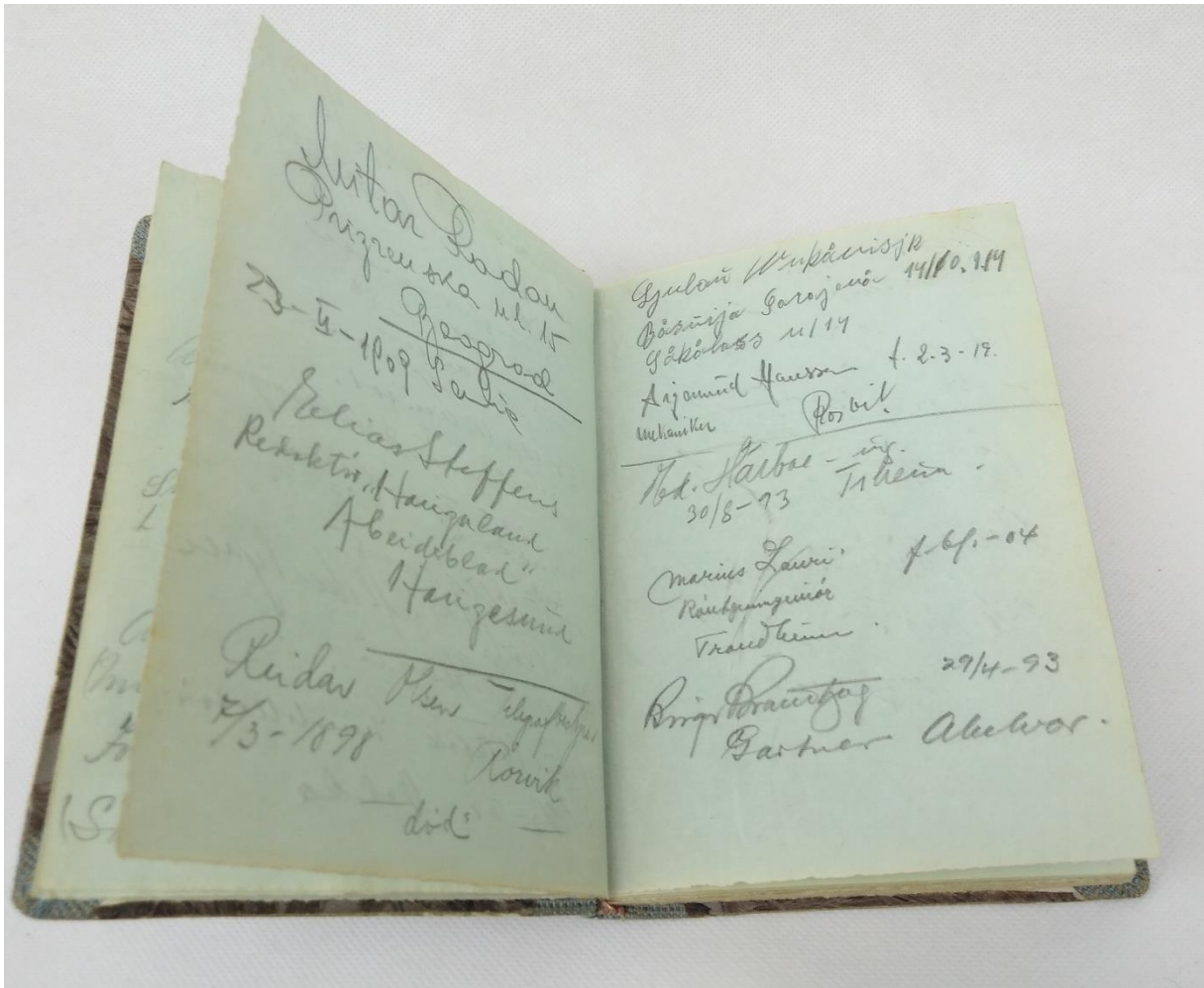
FSM.00150.3. <https://digitaltmuseum.no/021028561837/munnstykke>

FSM.01079.1. <https://digitaltmuseum.no/021028542521/pipe>

FSM.01190. <https://digitaltmuseum.no/021028542701/skrin>

FSM.01238.8. <https://digitaltmuseum.no/021028573863/notisbok>

<http://falstadarkivet.blogspot.com/2010/12/50-julekort-fra-kvinneavdelingen.html>

